

Вахоб Рахмонов ва Янглиш Эгамова таржимаси

Масъул мухаррир: Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Азиз КАЮМОВ.

Такризчилар: тарих фанлари доктори Абдумажид МАДРАИМОВ, филология фанлари доктори Ансориддин ИБРОХИМОВ, шаркшунос Гулом КАРИМОВ.

Сўз боши ва изохлар муаллифлари: Вахоб РАХМОНОВ, Янглиш ЭГАМОВА

Сўнгсўз муаллифлари: Зокиржон МАШРАБОВ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими. Вахоб РАХМОНОВ, Халкаро Бобур мукофоти совриндори.

СЎЗ БОШИ ТАРИХЛАР ГУЛИСТОНИ

«Тарихи Рашидий» ва унинг муаллифи Мухаммад Хайдар мирзо хакида

Бу чиндан ҳам кўнгилни ром этадиган бир китобки, Куръони каримда «У жой (жаннат)да кўнгиллар тилайдиган ва кўзлар лаззатланадиган барча нарсалар бордир» (43.71) дейилганидек, чиройли сўз ва иборалар билан зийнатланган ва ўхшаши йўқ бир асарки, унда ажойиб-шройиб хикоялар, кўз кўриб кулок эшитмаган нарсалар, ҳар қандай унвон ва амал эгалари қилган хайрли ишлар ҳам, хатою нуксонлар ҳам очик-ойдин ёзилган. Бу шундай китобки, унинг хақиқийлиги ва тарбиявийлиги фақир ва бойлар учун зарур ҳамда жуда фойдалидир. Ундаги фикрлар ва панд-насихатлар иззат-ҳурматли кишилардан ибрат олишга ва оғох бўлишга ундайди. У шундай бир китобки, мамлакат ишларида қилинадиган, давлат ва ҳукумат арбобларига тегишли қўлланма, лашкарбошилар, баҳодирлар учун муҳим чора-тадбирлар йўл-йўриджидир (Мирзо Мухаммад Хайдар. «Тарихи Рашидий». Шинжонг халқ нашриёти, Урумчи, 2007, 12-бет.).

Мухаммадниёз Абдулшфур ўгли Ниёзий

Марказий Осиё мамлакатлари хақида ёзилган фундаментал тарихий асарлардан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» («Зафарли юришлар достони»), Фазлуллох Рашидиддиннинг «Жомеъ ут-таворих» («Тарихлар тўплами»), Хамидуллох Муставфийнинг «Тарихи гузида» («Сараланган тарих»), Отамалик Жувайнийнинг «Тарихи жахонкушой» («Фотихлик тарихи»), Мухаммад Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» («Поклик боги»), Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланом», Шермухаммад Мунисининг «Фирдавс ул-икбол» («Саодат боги»), Захириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарлари каторида Мухаммад Хайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асари ҳам алоҳида ўрин тутди. Ўзбекистон ва жаҳон тарихчи олимлари «Марказий Осиё хақидаги ягона мукамал асар» деб бир огиздан тасдиқлаган «Тарихи Рашидий» нафакат Мўғулистон, айни пайтда Ўрта Осиёнинг ўша даврдаги йирик шаҳарлари Андижон, Тошкент, Хўжанд, Сайрам, Туркистон, Ўратепа, Самарканд, Бухоро, Карши, Хисор, Кундуз, Марв ва бошқа мамлакатлар: Афғонистон, Покистон, Хиндистон, Шарқий Туркистон ва Кашмирнинг XV-XVI асрлардаги тарихини ўрганишда бирламчи асосий манбалардан бўлиб хизмат қилади. Бежиз эмаски, машхур япон олими Эйжи Мано XV-XVI асрлардаги Марказий Осиё тарихини Захириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва Мухаммад Хайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарлари тадқиқи асосида яратиш мумкинлигини «Бобур ва унинг даври» фундаментал монографияси билан исботлади. «Чигатой ва мўғуллар тарихини тадқиқ қилиш учун биз фойдаланган асосий тарихий манбалар - Бобурнинг «Бобурнома»си ҳамда Мирзо Мухаммад Хайдарнинг «Тарихи Рашидий» асаридир ... - деб ёзади у, - Марказий Осиё Бобур ҳаётлигида мўғул, чигатой, ўзбек, козок ҳамда уйратлардан ташкил топган олтой халқларига мансуб бўлган кишиларнинг фаолиятларига гувоҳ бўлган. Асарнинг ушбу жилди Бобурга қон-қариндош бўлган чигатойлар ва Бобур яқин алоқада бўлиб келган мўғулларга диққатингизни жалб этади. Хар икки улуснинг тадқиқот учун танланганига сабаб шуки, бу улуслар сиёсий жихатдан фаол бўлишган. Бобур яшаган XV ва XVI асрларда чигатой ва мўғуллар Марказий Осиё тарихида теурийлар салтанати, мўғуллар салтанати, шунингдек, мўғул хонлиги каби номлар билан машхур бўлган буюк давлатларнинг ҳукмдорлари сифатида катта аҳамиятга эга бўлишган».

Мухаммад Хайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг ялпи воқеа-ҳодисалар қўлаи хусусида бу китобнинг туркий таржимони Мухаммадниёз ибни Абдулғафурнинг фикрлари бизга маъқул бўлгани учун табарруққа шу матнни келтирамиз: «Тарихи жахонкушой», «Мажмаъ ат-таворих» (Тарихлар тўплами), «Тарихи гузида» (Сараланган тарих), «Тарихи манзума» (Шеърий тарих), «Зафарнома» ва яна бир қанча машхур тарихий китобларнинг ҳаммаси Ирок, Хуросон, Мовароуннахр оимларининг асарлари бўлиб, буларда фақат ўша ерлардаги подшоҳларнинг аҳволлари ёзилган, холос, улардан бошқа воқеалар тилга олинмаган. Мўғул хонларининг зикри ва насл-насаблари, хол-аҳволларини баён қиладиган бирор китоб ёзилмаган. Фақат «Тарихи Рашидий» китобигина Мирзо Мухаммад Хайдар қўрагон ибни Мухаммад Хусайн қўрагон (Аллох таоло уларнинг гўрларини нурафшон қилсин)нинг асари бўлиб, уни хижрий 951 йили

Абдурашидхон ибни Султон Саидхон номига багишлаб ёзган. Унда Туглук Темурхон зикридан то Абдурашидхон ва Хумоюн подшоҳ хақидаги воқеаларгача бўлган ахволлар тартиби билан ёзилган ва тутган ўрни эътибори билан ҳар қайси хон ва подшоҳнинг ахлоқи тафсилоти баён қилинган. Шунингдек, Мўғулистон заминининг кенглиги, об-ҳавоси ва Кошгар, Ёрканд, Хўтан вилоятларидаги шаҳар, имо рат, қабристон, саҳро, боғлар, дарёлар, тоғу чўллари ҳамда бу жойлардаги халқларнинг урф-одатлари, расму қоидалари имкон борича текширилиб, қузатилиб ва аниқланиб батафсил баён қилинган. Шу нарса аниқки, бу вилоятларнинг таърифи ва мўғул хонларининг зикри бошқа бирорта қитобада тилга олинган эмас. Гарчи баъзи тарихий асарларда тасодифий унча мунча айтилган бўлса-да, булар жуда қисқа маълумотлардир. «Тарихи Рашидий»да бўлса, махсус мўғул хонлари хақидаги ҳикоялар ва Мўғулистондаги воқеалар шунчалик муфассал ўз ифодасини топганки, ундан ортигини тасаввур қилиш мумкин бўлмаса керак».

«Тарихи Рашидий» асарида аввало подшоҳ ва хонларнинг олти сулола силсиласи кенг уфқларда жуда усталик билан тизилади ва уларнинг туташув халқаларига алоҳида аҳамият берилади: Темурий, бобурий, шайбоний, мўғул хонлари, қозоқ хонлари ва сафавийлар шажаралари ўзвий мунтазам тарихийликда ёритилади. Бундан ташқари, асарда қирғиз бийлари ҳукмронлиги ҳам тилга олинади. Маъшҳур тарихий фундаментал асарларда бунчалик кўп сулолалик манзара сийрак қузатилади.

Амир Темур бошлиқ сулола тарихи Соҳибқироннинг мўғулларга қарши беш маротаба юриши билан бошланганидек, кейинги темурийларнинг Мўғулистонга юриш қилиб Отбоши ва Ёркандни эгаллаганларигача кечган воқеалар тизими қитобхон диққат-эътиборига тақдим этилган. Муаллиф бу сулоланинг икки вақилини алоҳида ажратиб, улар фаолиятини кенгрок ёритади. Булар Амир Темур ва Абусаид мирзодирлар. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдай даҳо ҳам Абусаид мирзони жаҳонгир дея, унинг ҳукмронлик қабзасига Хито (Шарқий Туркистон)дан бошлаб Қавказ Қорабоғигача ҳудудлар қирғанини қайд этгани бежиз эмасди. Муҳаммад Ҳайдар мирзо сўнгги улуг ҳукмдор Султон Ҳусайн мирзо фаолиятини ёритишда унинг бунёдкор ва маърифатпарвар шахсини ўша замондаги Хирот маданият муҳити манзарасини мукаммал қаламга олиб намойиш эта олган.

Ўзбеклар ҳукмронлигини эса Абулхайрхондан бошлаб, ундан кейинги йирик ҳукмдор Шоҳибекхон Шайбоний фаолиятида кенг ёритади. Муаллиф ўзи мансуб оилалар ҳам мўғуллар, ҳам темурийларнинг аёвсиз душмани, зўравон Шоҳибекхоннинг улкан зафарларини фожиаги ўлимининг тарих учун ибратнома тарзида таъсирчан қилиб талқин эта олган. Ундан кейинги Суюнжикхон ва Ўбайдуллохон ҳарбий ҳаракатларини ҳам жуда ҳаққоний ифода қилиб берган.

Мўғул хонлари тарихига қелсак, асарнинг асосий қисми уларга ажратилган. Амир Темурга замондош мўғул хони Туглук Темурхондан (1330-1363) бошлаб XVI асрнинг етмишинчи йилларигача ҳукмронлик қилган ушбу сулола шажаралари ўта муфассаллиги ва ҳаққонийлиги билан «Тарихи Рашидий» асарида ўз талқинини топган.

Муҳаммад Ҳайдар мирзо мўғул хонлари тарихини уч сабабга қўра Туглук Темурхондан бошлайди. Унинг шажараси: Туглук Темурхон Эсан Бугахон ўғли, у Дувожихон ўғли, у Бароқхон ўғли, у Қора Исун ўғли, у Мотукан ўғли, у Чигатой ўғли, у Чингизхон ўғли... Уч сабаб эса:

Биринчиси - Туглук Темурхонгача бўлган тарихий воқеалар тарихга оид асарларда

ёзилган-у, унинг даври ёритилмаган, ундан кейинги хонлар тарихи ҳам ёзилмаган. Иккинчиси - Туглук Темурхонга насиб этган улуглик ва салтанат ҳеч бир кейинги хонга насиб этмаган.

Учинчиси - Туглук Темурхон биринчи бўлиб исломга мушарраф бўлгандир. Туглук Темурхондан кейинги мўгул хонлари: Илёс Хожахон, амир Камариддин, Хизрхон, Мухаммадхон, Шермухаммадхон, Увайсхон, Эсан Бугахон, Юнусхон, Султон Махмудхон, Султон Ахмадхон, Дўст Мухаммадхон, Султон Са-идхон ва Абдурашидхондир. Мўгул хонлари тарихида Юнусхондан кейин Султон Махмудхон (катта хон) Тошкандда, Султон Ахмадхон (кичик хон) Мўғулистонда ҳукмронлик қилдилар.

Темурийлар ва мўгул хонлари такдирлари туташган тарихий нукталардан бири маърифатли Юнусхон билан алоқадор. Юнусхон ўн икки йил Шарафиддин Али Яздий хонадонида тарбияланади.

Юнусхоннинг тарбиясини олган фарзандлари Султон Махмудхон ва Султон Ахмадхон бир-бирига қайишишди, катта хон, кичик хон бўлиб икки юртни идора қилишди. Холбуки, кечагина Мансурхон Мўғулистонга хужум қилиб, укалари Султон Саидхон ва Султон Халил султонни Мовароуннахрга - ўзбеклар идора қилаётган Андижонга қувиб юборган эди. Натижада Султон Халил султон Ахси дарёсига чўктирилган, Султон Саидхон бир амаллаб Кобулга қочиб қутулган эди. Инсофли Саидхон Мўғулистонни эгаллагач, акаси Мансурхон билан учрашиб, уни шарманда қилмади, балки узр сўраб уялтирди, холос. Тарихчи Мирзо Мухаммад Хайдар кўрагон шох ва хонлар шахсидаги маърифатга муносабат масаласига жиддий эътибор беради ва маърифатни нажоткор куч сифатида талкин этади.

Муаллиф, исломий маърифатнинг ахамияти, хон ва шохларнинг инсоф ва адолатига кўп нарсаси боғликлигини ҳар бир ҳукмдор шахс таҳлилида исботлаб беради. Хусусан, ҳукмдор учун муслими қомилга ҳос афвқорлик-кечиримлилиқ Юнусхон ва Султон Саидхон сиймоларини нурлантириб туради. Қозок хонларидан Гаройхон, Жонибекхон, Бурундукхон, Қосимхон ва Тохирхонлар ҳақидаги муҳим маълумотлар «Тарихи Рашидий» орқали фанга маълумдир. Айниқса, қозок улусининг энг гуллаган пайти Қосимхон даври ва энг тушқун пайти - Тохирхон ва Бўйдошхонлар замони ҳам яхши ёритилган. Қосимхоннинг очикқўнгиллилиги, оқиллиги, самимияти, меҳмондўстлиги қитобхонни ром этади. Бу қитоб қозок халқи тарихи ҳақидаги қимматли ёдгорлик ҳам бўлиб ҳисобланади. Озарбайжонлик сафавийлар сулоласининг уч вақили Шох Исмоил Сафавий (адабий таҳаллуси - Хатойи), унинг ўғиллари Шох Таҳмосп ва Сом мирзо ҳақида «Тарихи Рашидий» муҳим маълумотларни қелтиради.

Шох Исмоил ўз дипломатик зақоси билангина эмас, ҳарбий қучи билан ҳам Шоҳибекхон - Шайбонийхонни мардона тор-мор қиладики, бунга қитобхон қойил қолади. Аммо диний суннийлик ва шиалиқ айирмачилиқлари буюқ давлатчилиқлар ва инсофу адолат қушандаси эканлигига қувоҳ бўлган қитобхон Шох Исмоил Сафавий шафқатсизлигидан сесқаниб қетади, диний бағрикенглиқ йўқлигидан ўқинади.

Асарда бобурийлар сулоласи ҳам Бобур Подшоҳ, Ҳумоюн мирзо ва Қомрон мирзолар фаолиятлари орқали асарда муҳим ўрин тутати. Қитоб муаллифи Бобурнинг оталарча меҳр-шафқатидан баҳраманд бўлади, 7-8 йил Қомрон мирзо ва Ҳумоюн мирзо саройларида улуг обрў-эътиборли давлат арбоби сифатида яшайди. Бобур замонидаги ютуқлар ноиттифок ворислари даврига қелиб йўққа қикади, улкан лашқарга эга Ҳумоюн Шерхон Сур билан тўқнашиб, тузук жанг бўлмаи Ҳумоюншоҳ лашқари тумтарақай бўлиб қетади.

Мухаммад Хайдар мирзо бу жангдан афсусланиб чикар экан, Хумоюн мирзога келгусида Бобур Подшоҳ зафарлари насиб этишини орзу қилади. Бу олийжаноб орзу ҳам амалга ошади. Кўп йиллик сарсон-саргардонликдан сўнг Хумоюн мирзо Шох Тахмоспдан ёрдам олиб, қайтиб келиб, укаларини енгиб, яна Хиндистонда марказлашган давлат барпо этишга муяссар бўлади.

«Тарихи Рашидий»нинг бошқа тарихий асарлардан фарқ этувчи хусусияти шундаки, унда ҳукмдорлар тарихи талқини билан узвий равишда турли даврлардаги диний-руҳоний пешволик вакиллари - пир-муршидларининг ҳам ўзига хос сулолалари фаолияти ўз аксини топгандир. Чингиз томонидан Қорақурумга кўчирилган Мавлоно Шужоиддин Махмуддан бошлаб, Туглук Темурхонни исломга келтирган Мавлоно Аршадиддин, унинг авлодидан Хожа Тожиддин, Хожа Мухаммад Юсуфларгача бу тарихда маълумотлар бор.

Уларнинг энг машҳурлари Хожа Убайдуллоҳ Ахрор ва Хожа Нуро бўлиб ҳисобланадилар. Хожа Убайдуллоҳнинг содик муриди - Хожа Нуро нафакат диний-руҳий жаҳҳанинг буюк арбоби, айни пайтда ўз замонининг мислсиз ҳозир табиби ҳам бўлиб ҳисобланади. Чунки у Шарқ мамлакатларининг илм-фан марказларида бўлиб, тиббиёт соҳасининг энг мўътабар устозларидан сабоқ олган ва бирга хизмат ҳам қилган. Мухаммад Хайдар мирзо у кишининг қаромату табобати ҳақида жуда кўтаринки руҳда фикр юритади.

«Тарихи Рашидий» муаллифи ўз китобида кўпгина диний арбоблар ва уларнинг асарларига ўрин ажратади. Уларнинг фаолиятини эл-юрт ҳалоскорлигини таъминлашда, маънавий-маърифий жаҳҳада шоху гадога тенг таъсир ўтказишда қўзғатади. Ўз эътиқоди манбаи ва шахсий ютуқларини шу пири муршидлар фаолиятлари шарофатидан кўради. Биз бирор тарихий асарда диний устозларга бу даражада кенг ўрин ажратилганини билмаймиз.

Воқеа-ҳодисалар талқинининг изчиллиги, муаллифнинг оғзаки ишонарсиз маълумотларни асарга қиритмаслиги, тарихий арбоблар шахсиятига ҳаққоний оқилона муносабат, ҳатто диний нуқтаи назардан ўзи лаънатлаб турган шахс ва унинг сўзлари, мактублари мазмуни ҳаққониятига эришиш, талқинда фикр тиниклиги, баландпарвоз мураккаб жумлалардан қочиш, самимийлик тарихчи ва адиб Мухаммад Хайдар мирзонинг услубини белгилайди.

Мирзо Хайдар Ўрта Осиё тарихнавислигининг анъаналарига содик қолган ҳолда тарихчи сифатида бу соҳага форс тилида мемуар жанрини сингдириш сингари Бобурога янгиликни қиритди. Унинг иккинчи ихтироси: бир тарихий асарни бошдан-охиригача атайин икки маротаба бир-бирини тўлдириб яратиш тажрибасини синовдан муваффақиятли ўтказди.

«Тарихи Рашидий»да анъанавийликни бир неча йўналишда қўзғатамиз: биринчидан, бошқа тарихий асарлардан ўзлаштириб ёки умумлаштириб қайта ҳикоя қилиш йўлига қирмасдан асарга ўндан ортиқ бобларни «Зафарнома» ва «Тарихи жаҳонқуш»дан иқтибос тарзида қиритадики, бу муаллифнинг устоз тарихчилар олдидаги садоқатли таъзимидир; иккинчидан, «Зафарнома» ва «Бобурнома»ларда учраганидек асар матнига воқеа-ҳолатларга алоқадор шеърӣ парчалар қиритиш. Шуниси борки, Шарафиддин Али Яздӣӣ шеърӣӣ парчалари ўзиники бўлса, «Тарихи Рашидий»даги шеърӣӣ парчалар қисман муаллифники, кўпроқ бошқа машҳур манбалардан қелтирилгандир (чунончи Саъдий «Ғулистон»и, «Бўстон»и, Абдурахмон Жомӣӣ асарлари, Султон Саидхон ижодидан). Ушбу шеърӣӣ парчалар матнга шунчаки бадиӣӣ безак эмас, балки тарихий воқеа ёки ҳаётӣӣ ҳодисаларнинг фалсафӣӣ,

ахлокий-таълимий мохиятини теран ифодаловчи мутафаккир шоир мушохадалари изхоридир. Чунончи, Мансурхон салтанатининг устуни амир Жабборбердининг нечоғлик буюк тадбирли харбий ва давлат арбоби эканлиги устида сўз борар экан, ана шу фикр тасдиғи ва таъкиди тарзида шундай байт келтирилади:

Битта ўткир килич юз бош кесса гар,

Битта ўткир фикр - лашкарни енгар.

Учинчидан, воқеа-ходисалар жараёни ёки якунини « Куръон»и каримнинг бирор ояти, Мухаммад (с. а. в)нингхадиси шарифлари ёки бирор азиз зотнинг сўзлари билан таккослаш, тасдиқлаш ҳолатлари ҳам анънавий, айни пайтда ихтирога асослангандир. Бобур мирзонинг сиёсий шароитни ўрганиш учун Сўх ва Хушёрда бир йил азоб-машаққатда кечирган кунлари « Тарихи Рашидий»да бир хадис далолати билан шундай берилг ан:

«Подшоҳ Фарғона жанубидаги тоғларга кетди ва кўплаб кийинчиликлар, машаққатларни бошдан кечирди. Подшоҳнинг онаси ҳам ҳамроҳ эди. Подшоҳ мулозимларининг кўпчилиғи аҳли аёллари билан кўчмоқда эди. Мўминларнинг имоми, яхшиларнинг яхиси, мусулмонларнинг амири Ҳазрат Али (Аллоҳ унинг юзини иймон нури билан ёритсин) бундай деган экан: «Ҳазрат Пайгамбаримизнинг сўзларига кўра «Сафар -дўзахнинг бир парчасидир». Маккор фалакнинг зулмкорлиғига кўра ҳар бир азиз ва гавҳар каби пок кишилар учун тайёрлаган жафокорлиғи ва душманлиғи, хорликка солишлари канча бўлса, уларнинг ҳаммаси ана шу сафарда Бобур Подшоҳнинг ва унинг сафдошлари бошларига ёғилди».

Энди асарнинг ўзига хослиғи, бошқа тарихий асарлардан тубдан фарқига келсак: тарихий шахслар таржимаи ҳолини их-чам жумлаларда мукамал бериш; шахсий киёфасини ахлокий-маънавий нуктаи назардан тўла-тўқис яратишдир. Бизнингча, бу хусусиятни муаллиф «Бобурнома»дан ўрганган ва муфассалликда баъзан ундан ҳам ошиб тушган десак, муболага бўлмас.

Иккинчи ўзига хослиғи, «Тарихи Рашидий»да ўз шахси, таржимаи ҳоли билан боғлиқ воқеа-ходисаларнинг ҳам кам бўлса-да, берилишидир. Гўё у бу иши билан ўзининг ҳам бир тарихий шахс бўлиб қолишига умид қилган (Султон Саидхоннинг кўп йиллик вазири, Қашмирда ўн йил подшоҳлик қилган киши, дарҳақиқат, тарихий сиймо даражасига етган эди).

Бу янгилик афтидан яна «Бобурнома» таъсири туфайли бўлса керак. Чунки барча тарихий асарлардан фарқ этувчи ушбу ҳолат «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий»нинг маълум маънода адабий эсдалик хусусияти билан ҳам изоҳланади. Лекин «Тарихи Рашидий»да мемуарга нисбатан тарихийлик асосий ўрин тутишини инобатга олмоғимиз шарт: эсдаликлар унинг бир яхши хусусияти, ҳолос.

« Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» киёсида бу асарлар муаллифларининг ўзаро алоқаси, яқинлиғи ва қариндош-уруғчилиғини ҳам инобатга олган маъқул. « Тарихи Рашидий»нинг муаллифи бу ҳақда ёзадики: Мўғулистон хони Юнусхоннинг хотини Эсан Давлат бегимнинг катта кизи Мехр Нигор хоним бўлиб, уни Султон Аҳмад мирзога беришган. Ундан кичиғи Қутлуг Нигор хонимни Умаршайх мирзога беришган, ундан Заҳириддин Мухаммад Бобур Подшоҳ ва Хонзода бегим тугилган. Юнус-хоннинг кизларидан учинчиси Хўб Нигор хонимни отамга беришган, у менинг онам бўлган». Демак, Хайдар мирзонинг онаси Бобурнинг онасига сингил бўлади. Бобур мирзо ва Хайдар мирзо ҳолаваччалардир. Факат шуниси борки, Бобур Мирзо Хайдар мирзодан ўн олти ёш каттадир. Бобур мирзо Андижонда, Хайдар мирзо Тошкентда тугилган.

Мухаммад Хайдар мирзо 1499 йили Мухаммад Хусайн мирзо оиласида дунёга келган. Хўб Нигор хоним вафот этиб, Хайдар мирзо онадан жуда ёш айрилади: « Хўб Нигор хоним, каминанинг онаси, тинчлик-омонлик кунларида Тошкандда ва-фот этган эди», - деб ёзади бу ҳақда муаллиф.

Мухаммад Хусайн кўрагоннинг шажараси - аждодларига келсак, Мухаммад Хусайн Мухаммад Хайдар ўгли, у Саид Али ўгли, у Саид Аҳмад ўгли, у Амир Худойдод дўғлат ўғлидир.

Мухаммад Хусайн мирзо бирмунча муддат Ўратепада ҳокимлик килган. Бобур Шайбонийдан енгилиб тоғаси Султон Маҳмудхондан Ўратепани сўраганида хон кўнган-у, Мухаммад Хусайн рози бўлмаган. Бобур ўз яқинлари билан ватандан кўнгул узиб Кобулга кетганида Мухаммад Хусайн ҳам кейинрок Кобулга борган эди. 1506 йили Бобур Хиротга Султон Хусайн мирзо таъзиясига борганида, Кобулда Султон Маҳмуд мирзонинг ўгли Мирзохон Кобул салтанатини эгаллашга уринади ва Мухаммад Хусайнни ҳам бу исёнга жалб этишади.

Бобур келиб тахтини қайта эгаллагач, Мирзохон ва Мухаммад Хусайнга истаган жойга кетишга « рухсат» берилади.

Кобулдаги исёнга хотима бериш воқеасида Мухаммад Хусайн ҳақида Бобур «Бобурнома»да қуйидагиларни ёзади: «Мухаммад Хусайн мирзо кўркувдан хонимнинг тўшакхонасига кириб, тўшакнинг бўғжамасига ўзини боғлатипти. Кўргондагилардан Мирим девон ва яна баъзиларни бу уйларни ахтариб, Мухаммад Хусайн мирзони топиб келиш учун юбордик. Хар холда Мухаммад Хусайн мирзони топиб, арқда менинг қошимга келтирдилар. Мен бурунгидек таъзим қилиб ўрнимдан турдим, унча кўполликка бормадим. Мухаммад Хусайн мирзони, бундай хунук ва тубан ҳаракатга қадам қўйгани, бундай гавго ва фитна ишларга бош қўшгани учун бурда-бурда қилсам ўринли эди. Орада хар холда қариндошчилик бор эди: менинг туғишган холам Хўб Нигор-хонимдан ўғил-қизлари бор эди. Бу ҳуқуқни эслаб, Мухаммад Хусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди. Бу мурувватсиз ва ҳакни танимайдиган киши менинг бундай яхшилигимни, яъни жонини омон қолдирганимни буткул унутиб, Шайбонийхон қошида мендан гийбат ва шикоятлар қилибди».

Энди Кобулдаги исёнга Мухаммад Хусайн алоқасини Мухаммад Хайдар мирзо талкинида ўқиб кўрайлик. Назари-мизда муаллиф воқеа моҳиятини фарзанд сифатида анча юмшатишга ҳаракат қилган. « Тарихи Рашидий»дан:

« Охир-оқибат Бобур Подшоҳ ўрнига Мирзохонни подшоҳ қилиш пайига тушиб қолишди. Отамга бу ҳақда маслаҳат солишганда отам бу фикрни кескин рад қилди... Улар беҳад ҳаддан ошишгач, отам: «Мен рад қилганим билан улар ўз режаларидан қайтишмайди. Яхшиси, бу ишга аралашмаганим маъқул» деди... Отам Кобулдан бир қулик йўл наридаги Оби Борон деган жойга кетди ва ўзини бу ишдан четга олди... Шохбегим отамга киши юбориб, қелишини қаттиқ талаб қилди. Бундай қатъий талаблар ҳаддан ошгач, отам ночор қолиб қелишга мажбур бўлди. Йигирма тўрт кун Кобул қалъасини қамал қилиб туришди. Бу орада Бобур Подшоҳ қелиб қолди.

Яхшилик ва мурувват Бобур Подшоҳга ҳос сифатлар эди, у ҳеч бир кек сакламай, шод-хуррам холда ўғай бувисининг олдига қирди. Шохбегим ундан юз ўғириб, ўз туғишган неварасини подшоҳ қилиб кўтарган эди. Шохбегим Подшоҳни кўргач, хижолат бўлиб, тилига бирор сўз келмай қолди... Амирлар ва бутун лашкар Аллоҳнинг марҳамати учун шукроналар айтишиб, Подшоҳ изининг тупроғини кўзларига суришди. Унинг изидан Меҳр Нигор хоним Мирзохон билан отамни бошлаб қолди... Подшоҳ Меҳр Нигор хоним

истикболига чикди. Хоним: «Эй жоним болам! Сенинг хузурингга синглимнинг гунохкор эрини ва нолойик ишлар килган биродарингни олиб келдим, бунга нима дейсан?» деди ва отамга ишора килди. Бобур Подшоҳ отамни кўргач, шоша-пиша, илгариги расм-одатга кўра таъзим килиб, хурсанд бўлиб, кулиб у билан кучоклашди, меҳрибонлик билан соглигини, ахволини сўради. Кейин Мирзохон томонга ўгирилиб унга меҳр-мухаббат, илтифотлар изхор килди. У химмат ва мурувват кўрсатиб, улар билан самимий суҳбатлашди ва кайси йўлни танлашни: кетишадими ёки у билан қолишадими, ўзларининг ихтиёрига қўйиб берди. Улар хижолатдан бошларини кўтаролмай қолишди. Багри кенг Бобур Подшоҳ буларнинг хижолат губорларини одамгарчилик ва яхшилик суви билан ювишга ҳаракат килди. Аммо у бўлмагур килгиликнинг хижолатпазлиги уларнинг кўнгил кўзгусидан кетмади. Отам билан Мирзохон Кандаҳорга кетишга рухсат олишди». Мухаммад Хусайн кўрагон ўгли Хайдар мирзони Хиротга олиб кетади. Унинг илк савод чикариши даври, хат машк килишлари 1506-1509 йилларга тўғри келади. Натижада у 3-4 йил Хиротда бўлади ва адабий-маданий ҳаётдан яхши хабардор бўлади. Унинг хусниҳатдаги устози Мавлоно Мухаммад Абришимий бўлганлиги «Тарихи Рашидий»да қайд этилган.

Хайдар мирзо мактабга ўз илк қадами хусусида ёзади:
«Отам Хуросонга келганидан кейин бир неча кун ўтгач, бола тўрт ёшу тўрт ою тўрт кунлик бўлганда мактабга бериш одатига кўра, мени мактабга бермокчи бўлди ва ок фотиҳа олиш учун аввал шайхулислом олдига олиб борди ва у кишидан менга сабоқ беришни сўради. Шайх: «Аллоҳ енгиллик беради» деб ёзди ва гоятда мулоимлик ҳамда меҳрибончилик билан мени тиззасига ўтказиб, ширин сўзлар билан менга сабоқ бердики, ўша пайтдан бери ўттиз саккиз йил кечган бўлса-да, Шайхнинг муборақ юзи, унинг сабоқлари ва меҳрибончилиги нақши худди тошга ўйилгандек хотирамда қолган. Ишончим қомилки, ўша сабоқларнинг шу кунларгача етиб қолган шарофати бу дунёда ҳам, охирада ҳам етиб туради, иншооллоҳ».

Деярли ўттиз йил давомида дин маърифати бобида Хиротда ягонаи даврон бўлган шайхулислом Сайфуддин Аҳмад ҳақидаги Хайдар мирзонинг қайдларини ўқийлик:
«Шайхулислом Султон Хусайн мирзо ҳукмронлиги давридан бошлаб то Шох Исмоилнинг Шоҳибекхон (Шайбонийхон) устидан галаба қилгунига қадар шайхулислом эди. Шу муддат ичида у шунчалик тақво, диёнат ва авлиёлик кўрсатдики, Шайхнинг сўзларига эътироз билдиргулик зот топилмас эди. Ўша даврнинг кўплаб уламолари унинг шогирдлари эди. Улар унинг шогирди бўлганликларидан гурурланиб юришарди: Шайхулислом (Сайфуддин Аҳмад) хузуридан кетишарканда уламолар: «Инсоннинг ҳаётда шунчалик кўп билимни тўплаганига ҳайрон қоласан киши» дея ҳайрат изхор қилишарди. Шайхнинг дарслари йигирма тўрт йил давомида шу тариқа кечди ва бу олимлар ҳамиша Шайхга муҳтожлик сезишди».

«Отам Хиротга биринчи марта келганида мен учун устоз-муаллим топган эди. У ҳофиз Мирим исмли тақводор, олим киши эди. Дарҳақиқат, у мўмин, ҳофизи Куръон, турли фазилатларга эга бўлган камсукум инсон эди. Куръонни ёқимли овозда қироат қилар, насхатълик ҳатида яхши ёзар эди. У мени Куръонни қироат қилишга ва хаттотликка ўргатар эди.»

1509 йилда Шайбонийхон Мухаммад Хусайнни яширинча қатл эттиради. Мухаммад Хусайн кўрагон Хиротдаги амир Саид Хусайн Содот қабристонига қўйилган. Убайдуллоҳхон Хайдар мирзонинг поччаси эди.

«Тарихи Рашидий»да бу ҳақда ёзилади: «Убайдуллоҳхон деган султон бор эди. Кўплаб юриш ва босиб олишлар ўшанинг номи билан боғлиқ эди. У отамерос подшоҳлигининг маркази бўлган Бухорога жўнади. У отамдан менинг у билан бирга кетишимга рухсат сўради. Отамнинг тўнғич фарзанди - кизи Хабиба Султон Хониш эди. Отам Шахрисабздан кочган вақтда Шоҳибекхон ўша кизни Убайдуллоҳ султонга берган эди. Отам-дан ижозат олиб Убайдуллоҳ мени Бухорога, опам олдига олиб келди».

Шайбоний унга ўсмир Хайдар мирзони Аму дарёсига чўктириш ҳақида буйруқ беради. «Тарихи Рашидий»дан: «Ана шундай қаҳри каттик, зулмқору қудратли ҳукмдор мени ўлдириш қасдига тушди. Хали ёшим болаликнинг ярмидан ҳам ўтмаган эди. Мен хали ўн қўлимни чап қўлимдан, яхшиликни ёмонликдан ажратолмасдим. Хали овқат топиб ейишга қучим етмас, ақлим ҳам бирор нарсани ўзимча ҳал қилиш даражасида эмас эди. Ота-онасиз етим бўлиб қолдим. Амакиларим ҳар қайсига тарқалиб кетишган, тоғаларим шаҳид бўлган, менга ғамхўрлик қилса бўладиган акам ҳам, қўнғлимга таскин берадиган қариндошим ҳам йўқ эди.

Мен Бухорода, ажалнинг оғзида, Шоҳибекхон тасарруфидаги ерларнинг марказида эдим. Мендек ночор ва ожиз бола-қайни ўлдиришга қўнғиланган Шоҳибекхон шунча буюқлиги ва қудрати билан ҳатто бошимдаги бир тола сочимни ҳам узолмади. Ўн саккиз минг оламини яратган, мислсиз қуч-қудрат, буюқлик соҳиби бўлган ягона зотга, Аллоҳу субҳонаху ва таолога ва унинг фаришталарига ҳамду санолар бўлсин!»

Хожа Нуро Хайдар мирзонинг устози Мавлоно Муҳаммадга болани олиб қочиш маслаҳатини беради. Устози уни минг бир азобу таҳликалар остида Бадахшонга - Мирзохон ҳузурига етказишга муваффақ бўлади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзохонга чопар юбориб, Муҳаммад Хайдар мирзони ҳавф-хатарсиз макон - Қобулга жўнатиш ҳақида буйруқ беради.

Хайдар мирзо устози билан ўн олти киши Қобулга жўнайдилар ва у ерга етиб борадилар. Хайдар мирзо «Тарихи Рашидий»да Бобур Подшоҳнинг унга кўрсатган меҳр-оқибати ҳақида ҳаязда тўлкинланиб ёзади:

«Мен Бобур Подшоҳнинг хизматида келганимда, унинг бахт нурлари балкиб турган назари менга тушгани заҳоти чексиз раҳм-шафқат ва қўнғилсиз меҳр-муҳаббат туфайли инжулардек қўз ёшлари нурли қўзларидан ипга тизилган дурлардек тўкиларди. У меҳрибонлик билан менга қаради. Марҳаматли қўлини мен тарафга узатди ва яқин келгин деб ишора қилди. Тиз қўкиб салом бергандан кейин яқин бордим. У мени раҳм-шафқат қучоғига олиб, оталик меҳри билан бағрига босди. Анча вақт қучоғида ушлаб турди. Мен таъзим расмини адо қилмоқчи бўлгандим, бунга йўл бермай, ёнига ўтказди. Чексиз қучоқчилигидан анча вақт ўзини босолмай, қўзларидан дув-дув инжулар тўкди. Шунда у мана бу гапларни айтди: «Сенинг отанг - қочам, менинг тоғам - хон, сенинг ака-укаларинг, қариндош-уруғларинг шаҳидлик шарбатини ичишди, Ллоҳга беадад шуқурки; сен менинг ёнимга эсон-омон қелдинг. Энди улардан айрилганингга ҳеч ҳам ғам чекма. Чунки мен уларнинг ўрнини ортиги билан босаман. Улардан қанчалик меҳр-муҳаббат ва раҳм-шафқат қутиш мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини, ҳатто ундан ҳам қўпини мен сенга бера оламан».

У менга шундай меҳр-шафқат кўрсатиб, шунчалик илти-қотлар қилдики, етимлик ғам-ғуссаси, дарбадарлик азоблари қурагимдан батамом қойиб бўлди...».

Бобур мирзо Хайдар мирзога ҳам оталик, ҳам талабчан устозлик қилди. Қобулда қечган ўч йиллик умри ҳақида ёзар-қан, «Тарихи Рашидий»да Бобур ҳусусида тўхталиб: «Шундай қилиб, мен Қобулда анча вақт Бобур Подшоҳ хизматида қуруло-монликда қун

кечирдим. У мудом меҳрибончилик билан бошимни силаб, гоҳ илтифот билан, гоҳ катъий амр билан мени илм эгаллашга ундарди. Лгар менинг озгина билим эгаллаганимни сезса, у янада илтифотлироқ бўлиб, ҳаммага бу ҳақда гапирар ва мени рухлантиришларини талаб қиларди.

Кискаси, менинг сабоқ олиш пайтимдан ташкари бирор лаҳза ҳам ёнидан жилдирмас, дарсдан бўшасам, мени олиб кетишга одам юборар, шу тахлит менга мудом оталарча гамхўрлик қиларди».

1510 йили Марвда Шох Исмоил Сафавий Шайбонийхонни махв этгач, Бобурнинг опаси Хонзода бегимни (унинг кейинги эри Саид Ходи жангда ҳалок бўлиб, ўзи асира бўлиб тушган эди) Кундузга юборди. Бобур бундан мамнун бўлиб, Мирзохонни Шох Исмоилга элчи қилиб юборади. У Бобур миннатдорчилигини изҳор этади ва ундан Самарқандни олиш учун лашкар ёрдам сўрайди. Шох Исмоил бу таклифни бажаради, факат хутбага ўн икки имом номларини қўшиш ва Бобурни шиа мазҳабига ҳос қийимда бўлишини шарт қилиб қўяди.

Бобур шу ёрдамчи лашкар ва ўз кишилари билан Бухоро ва Самарқандни 1511 йили жанг билан олганида унинг ёнида Муҳаммад Хайдар мирзо ҳам бор эди. Бобур Қўли Малик жангида Убайдуллохондан енгилиб, Хисорга чекинганида, Султон Саидхон муттасил илтимос қилгани учун ўн икки ёшли Хайдар мирзони Андижонга жўнатади.

«(Бобур) Подшоҳ мулозаматида Хисорга келдим. Султон Саидхон бир неча марта Подшоҳга одам юбориб, менга ижозат беришини сўради. Нихоят, Подшоҳ ранжиб, истар-истамас менинг кетишимга рухсат берди. Мен ёшлигимга бориб, унинг қўнглини тополмадим, аслида шундай қилишим - қолишим керак эди. Амир Нажм келгач, Подшоҳ урушга жўнади, мен эса Андижонга кетдим».

Муҳаммад Хайдар мирзо Султон Саидхон даргоҳида 24 йил бўлди. Султон Саидхон уни Султон Аҳмадхоннинг учинчи кизи Муҳиб Султон хонимга уйлантириб, уни қўрагонлик - хон қуёви мартабасига қўтарди.

Бу ҳақда Хайдар мирзо шундай ёзади:

« Султон Лхмадхоннинг фарзандларидан учинчиси Муҳиб Султон хонимни Султон Маҳмудхон укаси ўлгандан кейин ўз ёнига олган эди. Султон Маҳмудхон Аҳсига қелиб, Шоҳибекхоннинг буйруғи билан шаҳид бўлгач, Муҳиб Султон хоним Султон Маҳмудхоннинг кизи Қутлук хоним ёнида қолади. Тошкент босиб олингач, Қутлук хонимни Жонибек Султонга беришади. Амаким Жонибек Султонни тор-мор қилиб, Фарғонадан қувиб юборгач, у акаси Султон Саидхон ёнига келади. Тўртта опа-сингил ичида хон шу синглисини ҳаммадан яхши қўрарди. Муҳиб Султон хоним Султон Саидхон ҳузурига келгач, у синглисига меҳр-оқибат қўрсатиб, ҳамиша юмшоқ муомалада бўлди. Хон мени ўзига қуёв қилганида шундай катта зиёфат бердики, буни одамлар узок вақт эслаб юришди».

Султон Саидхон Хайдар мирзони сабот билан салтанат ишларига тайёрлай борди. Шу вақтдан бошлаб то 939 йил зулҳижжа (1533 йил июн) ойигача, яъни хон ёруғ оламдан қўз юмғунига қадар Хайдар мирзо унга чин дилдан хизмат қилди ва унинг шохона ҳиммату илтифотларига сазовор бўлиб яшади. У Султон Саидхон қаерга борса унга ҳамроҳлик қилди. « Тарихи Рашидий»да бу ҳақда шундай сатрларни ўқиймиз:

« У менга турли-туман ишларни буюрар ва уларнинг фойдаси ҳақида шундай деярни: « Йигитларимиз хизматга қадам қўймагунча уларда қобилият пайдо бўлмайди. Улуғ ишларда, катта йигинларда, обрў-эътиборли кишилар - ҳоконлар, султонлар, вазирлар, амирлар йигилган жойларда катталар билан бирга бўлиб, уларнинг хизматида бўлишса,

бу ишлар-да кўнгиллари ва кўзлари пишиб, йирик йигинларда хайрон қолиб ўтиришмайди. Ёшлар дадил, ўзларига ишонган бўлишса, уларни кўрган одамнинг дилида уларга нисбатан ишонч пайдо бўлади, улардаги бу фазилатлар юрт сўраш ишида куч-қудратга эга бўлишларида асқотади. Агар бундай хизматни билим ва кўникмага эга бўлмаган одам бажарса, у бошқаларга зарур топирикларни беролмайди, уларнинг ишларидаги кам-чиликларни кўролмайди, бу камчиликларни бартараф қилиш йўлларини билмайди».

Йигирма тўрт ёшгача мен жуда кўп хизматларни кунт билан бажардим. Махкамадаги амирларнинг йигинларида мартабамга мувофик ўз жойимга ўтирардим. Борди-ю мен у ерда хонга бирон-бир хизмат кўрсатиш учун қулай пайт топсам, у мени тўхтатиб: « Халкнинг кўзига хор кўришиб қолмаслик учун йигинларда мавқеинг ҳурматини сақлаш лозим», дерди.

Ёшим йигирма бешга етганда у мени бу хизматлардан батамом озод қилди ва: « Мен сенга қандай топирик берган бўлсам, сен бекаму кўст бажардинг. Энди барча хизматларни ўзинг топиб, ўзинг билиб қилишга одатлан», деди.

Ўттиз ёшга тўлганимда у менга лашкарни ишониб топширди. Лекин ёнимга билимдон, танikli амирларни қўшиб қўйди ва: « Ҳеч қачон мана шу одамларнинг маслаҳатидан четга чиқма. Уларга қулоқ сол, барча ишларда бўйсун», деди.

Ўттиз ёшимгача хон ҳузуридаги кенгашларда ўз мулоҳазаларимни айтишга ижозат йўқ эди, шунинг учун йигилишларда мен балиқдек жим ўтирардим.

Шу тахлит анча вақт ўтди. Кейин хон: « Энди сенинг фикрингга тўлиқ ишонаман», деди. Шундан сўнг у менга бутун ҳарбий ва салтанат ишларини ҳам ишониб топширадиган бўлди. Барча жаҳаларда менга чекланмаган ҳуқуқ берди».

Шу жихатдан «Тарихи Рашидий» асарининг ёшлар тарбиясига, уларни буюк ишларга жалб этишга эътибор бериш борасидаги аҳамияти бекиёсдир.

Хуллас, Муҳаммад Ҳайдар мирзо Султон Саидхоннинг салтанатидаги етакчи давлат арбоби сифатида хизмат қилди. Энг муҳим ҳарбий юришлар бош қўмондони ҳам Ҳайдар мирзо эди. Бадахшон, Қофиристон, Тибат, Ладак, Кашмир юришлари шулар жумласидандир. Муаллиф қайд этганидек, Султон Саидхон ҳаётлигида ҳамиша бирга бўлди. Охириги пайтда Султон Саидхон Муҳаммад Ҳайдар мирзони Тибатга - Урсангдаги ибодатхонани вайрон қилиб қелишга жўнатди ва ўзи Қошгарга қайтаётганида, йўлда нафас қисилиш касаллигидан вафот этди.

Тахтга чиққан ўғли Абдурашидхон Мирзо Али Тоғай қутқуларига ишониб Ҳайдар мирзонинг амакиси Саид Муҳаммад мирзо (Султон Саидхон салтанатининг иккинчи йирик устун) ни таъзия қуниёқ ўлдирди, сўнгра унинг ўғилларини ва Муҳаммад Ҳайдар мирзо яқинларини қатл эттирди.

Муҳаммад Ҳайдар мирзо Абдурашидхондаги бу мулоҳазасизликдан ҳавфсираб, Қошгарга қайтмади ва Тибатдан Бадахшон орқали Хиндистонга - Ҳумоюн ва Қомрон мирзолар ёнига кетди. Қомрон ва Ҳумоюн мирзолар даргоҳида 6-7 йил бўлди. 1540 йилда Ҳумоюн Шерхон Сур билан жангда енгилгач, ака-укалар ноиттифоклигидан ранжиган Муҳаммад Ҳайдар мирзо Ҳумоюннинг розилиги билан ўзи бир марта юриш қилиб эгаллаб, ташлаб қелган Кашмирга иккинчи маротаба яна юриш қилди.

Кашмирни забт этиб, у ерда ўн йил подшолик қилди ва 1551 йилда маҳаллий исёнлардан бирини бостириш пайтида ярадор бўлиб, вафот этди.

Муҳаммад Ҳайдар мирзо қабри Кашмирда, Сринагар шаҳрининг подшоҳ Зайнулобиддин

мозори ёки Мазори Салотин (Султонлар мозори) кабристонидадир.

« Тарихи Рашидий» 1541-46 йилларда ёзилган.

Бобур Подшоҳ «Бобурнома»нинг икки ўрнида Мухаммад Хайдар хакида гоят муҳим маълумот беради. Жумладан «Хайдар мирзо эди. Отасини ўзбек ўлтургандин сўнг келиб, менинг мулозаматимда уч-тўрт йил бўлди, сўнгра ижозат тилаб, Кошгарга хон қошига борди. Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб, яхши тарика пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зихгир ҳар нимага илиги часпондур. Таъби назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоиси ҳам ёмон эмас».

Ушбу қисқа ахборотларда Бобур Подшоҳ Мухаммад Хайдар мирзо хакида жуда кўп маълумотларни берган. Хатто унинг Султон Саидхон даргоҳида ичкиликка берилгани ва тавба қилиб ичмай қўйгани қайд этилиб, мактубига кўра унинг баёни иқтидорига яхши баҳо берилган.

« Бобурнома» билан «Тарихи Рашидий»нинг муштарак ва фарқли томонларига тўхталсак.

Бобурнинг кизи Гулбаданбегимнинг форс тилида ёзилган «Хумоюннома» асарини биз маълум маънода «Бобурнома»нинг мантқий давоми дея оламиз. «Бобурнома» матнида 18 йиллик воқеалар баёни йўқлиги ва шу йилларнинг энг муҳим (Бобурнинг 1511 йилда қелиб Бухоро ва Самарқандни олиши ва енгилиб Қобулга қайтиши) воқеалари жуда изчиллик билан « Тарихи Рашидий»да берилгани ҳамда XV-XVI асрлардаги Марказий Осиё мамлакатларидаги тарихий воқеа-ҳодисаларнинг, адабий-маданий, тарихий сиймолар ҳаёти ва фаолиятларини ёритишдаги муштараклиги учун ҳам лутфан «Тарихи Рашидий»ни форсий тиладаги иккинчи «Бобурнома» дейиш мумкин.

« Тарихи Рашидий»нинг аҳамияти устида тўхталганимизда бу қомусий асарнинг «Бобурнома»да ёзилиши лозим бўлган, аммо ёзилмаган воқеаларини аниқлаш, тўлдиришда Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома», Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» (« Дўстлар таржимаи холи») асарларидан кўпроқ маълумотлар берувчи ноёб манба эканлигини инобатга олмаганимиз даркор.

«Тарихи Рашидий» асари номига кўра Султон Абдурашидхон ибни Султон Саидхонга аталиб, унинг тарихи ҳам ёзилгандир. Ўслида эса, муаллифнинг ушбу тарихни яратишдан кузатган бош мақсади: мўғул хонлари номларини тарих саҳифаларида абадийлаштиришдир. Ўна шу бош мақсад ўзаги эса, Султон Саидхон салтанати тарихини муфассал ёритишдан иборат. Мухаммад Хайдар мирзонинг орзуқом сиймоси - Султон Саидхон эди. Султон Саидхоннинг тарих саҳнасида мўғул хони Султон Саидхон бўлиб тикланишида Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг ҳал қилувчи хизмати бор. Тарихдан маълумки, Мансурхон Мўғулистондаги укалари Султон Саидхон ва Султон Ҳалил султон устига лашқар тортади. Укалари жангда енгилиб, Андижон томон бош олиб қетишади. Саидхон қочиб Қобулга, Бобур ҳузурига боради.

« Бобурнома» да Султон Саидхоннинг адои тамом бўлиб, Қобулга боргани ва Бобур томонидан унинг яхши қабул қилингани ҳамда бирор йилдан сўнг Андижонга жўнатилгани ҳусусида « Бобурнома» да қуйидагича ёзилган: « Султон Саидхон - Қошғар хони беш-олти яёғ-яланг билан қелди. Тугишган укаларимдек қўриб, Ўамгон туманларидан Мандировар туманини бердим. Шоҳ Ўсмоил Шайбонийхонни Марвда енгган маҳали, Қундузга ўтганимда, Андижон вилояти мен томонга боқиб, баъзи қўргонбегиларни қувиб, баъзи ерларини берқитиб, менга қиши юбордилар. Мен Султон Саидхонга барча навқарларимни топшириб, қўмақ қўшиб, тугилиб ўсган ерим - Андижон вилоятини унга бағишлаб, хон қилиб юбордим».

Бобур Подшоҳнинг ушбу кайдлари жияни Султон Саидхоннинг келажакдаги ҳукмдорлик истикболи - Андижон ва Мўғулистонда йигирма тўрт йил хон бўлишини таъминлади. Шунинг натижасидирки, Мўғулистонда Саидия давлати деб номланган давлат пайдо бўлди.

«Бобурнома» дан келтирилган иқтибосга аҳамият берсак:

а) Бобур ўзининг барча жанг-жадалларда чиниккан навкарларини Султон Саидхонга топширди, кўмак ҳам кўшиб берди;

б) Бобур зоду буди Андижонга, яъни ўзи тугилиб ўсган жонажон юртига Султон Саидхонни хон қилиб юборди.

Мухаммад Хайдар кўрагон Кашмир подшоҳи тахтида ўлтириб, «Тарихи Рашидий» асарида ушбу тарихий воқеаларни ёзар экан, ҳукмдор сифатида шунга тўлиқ амин бўлганки, Султон Саидхонни аввал Андижонда икки йил, сўнгра Мўғулистонда йигирма икки йил хон бўлиб, Саидия давлати асосчиси даражасига етиши - Захириддин Мухаммад Бобур подшоҳнинг ўша буюк хизмати натижаси туфайлидир.

Мухаммад Хайдар кўрагон ана ўша Султон Саидхон ҳузурида 24 йил хизмат қилди, йирик давлат арбоби бўлиб етишди.

Икки фундаментал асар - «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» Хирот адабий-маданий мухити талқинида шунчалик бир-бирига яқинлашади ва бир-бирини тўлдирадики, бу ишда Мухаммад Хайдар мирзо Бобур мирзо билан ижодий мусобақага тушгандай бўлади.

«Бобурнома»дан кўпчилик хабардор бўлганликлари учун қайд этамизки, Бобур ўз асарида Абдурахмон Жомий исмини табарруккагина эслатган бўлса, Хайдар мирзо Жомий ҳаётининг ажойиб саҳифаларини жуда изчиллик билан баён этади, унинг рисоласи матнини тўлигича келтиради. Хирот шоирларидан кўпроқ Алишер Навоий ва Биноий ҳақида, Мир Шайхим Аҳмад Сухайлий, Хусайн Али Жалойир, Осафий, Охий, Хилолий, Сайфий Бухорий, Мирхусайн Муаммой хусусида тазкираларга ҳос ихчам маълумот келтиради ва ўша адабий мухитга Наргисий, Хажрий, амир Мухаммад Солих, Хожа Абул Барака Фирокий, Хайдар Калича ва бошқалар ҳам мансублигини қайд этади. Хаттотлардан Мир Али Табризий, Мавлоно Жаъфар, Мавлоно Абдуллох ошпаз, Мавлоно Мухаммад Котиби Самаркандий, Мир Абдулхай, Мавлоно Азхар, Мавлоно Шайх Лбдуллох Хоразмий, Мавлоно Султон Али Машхадий, Мавлоно Ллоуддин, Султон Мухаммад Хандон, Мавлоно Зайниддин Махмуд, Султон Мухаммад Нур, Мавлоно Косим Али, Мавлоно Мухаммад Абришимий, Косим Шоди Шох, Мавлоно Мир Али ва бошқаларнинг ҳар бирининг хаттотликдаги салоҳияти, зақо ва қобилиятлари ҳамда хатлари-нинг савияси ҳақида бафуржа мулоҳазалар юритилган.

Рассомлардан Шох Музаффар, Камолиддин Бехзод, Косим Лли Чехракушой, Максуд, Мавлоно Мирак Наккош, Устод Бобохожи, Устод Шайх Аҳмад, Мавлоно Жунайд, Устод Хисомиддин, Мавлоно Вали, Мулло Юсуф, Мавлоно Дарвеш|Мухаммадларнинг маҳорат, қобилият ва ишлари савияси таҳлил этилган. Китоб музаҳҳиб-зарҳалчиларидан Мулло Ёрий, Мул-ло Вали, Мавлоно Махмуд, ҳофиз ва мусика чолғучиларидан Хофиз Басир, Хофиз Хасан Лли, Хофиз Жомий, Хожа Абдуллох Марворид, Устод Саид Мухаммад Гижжакий, Мазҳари Удий, Устод Кул Мухаммад, Устод Хайдар Шох Балабоний, Устод Шайх Нойи номлари зикр этилган.

Ушбу узундан-узук рўйхат шуни кўрсатадики, хиротда илк сабогини олган Хайдар мирзо Шарк тамаддунининг ушбу маркази маданий мухити манзарасини ҳар томонлама мукамал ўргана олган ва ўз тарихида муҳим кайдлар қилган.

Хайдар мирзо назарида ушбу маънавият даргалари сафида турувчи кишилар, Алишер

Навоий таъбири билан айтганда «асл илм - дин илми» донишмандлари, арбоблари, азиз-авлиёлар ҳам борлар: Абдурахмон Жомий, Мавлоно Саъдиддин Кошгарий, Мавлоно Низомиддин Хомуш, Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Мухаммад Порсо, Хожа Убайдуллох Лхрор, Мавлоно Довуд Хисорий, Мавлоно Шайх Хусайн Мухтасиб, Мавлоно Шамсиддин Бахрободий, Мавлоно Шамсиддин Мухаммад (Завжий) Румий, Хожа Абдулазиз Жомий, Шайх Пурон, Мавлоно Абу Саид Убахий, Мавлоно Муъин Воиз, Мавлоно Хожа Кўхий, Хофиз Махмуд Зиёратгохий ва бошқалар хакидаги маълумотлар янада муфассалроқ берилгандир.

Бобур мирзо ва Хайдар мирзолар шахсиятида дин ва шариатга муносабат деярли бир хил. Хар иккиси ҳам Мухаммад (с. а. в) дини, шариати ва бу соҳанинг жонбозлари - тарғиботчилари бўлган улуг пирларга: Бобур Хожа Убайдуллох Ахрор, унинг ўғиллари Хожа Яхё ва набиралари Хожа Яъқуб, Андижон қозиси ва пири Мухаммад Қозига қучли эътиқод билан яшаганидек, Мирзо Мухаммад Хайдар ҳам Хожа Мухаммад Нуурога, Мавлоно Тождиддин, Мавлоно Аршадиддинга улуг эҳтиром билан қарайди. Бобур «Бобурнома» да Хожа Убайдуллох Ахрорнинг, Хожа Яъқубнинг унинг жонига ора қирғанларини тушлари ва ҳаётий воқеалар билан далиллаганидек, Мирзо Хайдарнинг Убайдуллоххон томонидан Амуга чўктирилмагани боиси Хожа Мухаммад Нурунинг Мавлоно Мухаммадга Хайдарни олиб қочишга берган буйруғи бўлади. Шу тавсия ва кўрсатма туфайли Мавлоно Мухаммад уни аввал Бадахшонга, сўнгра Қобулга - Бобур ҳузурига олиб боради. Демак, азиз пирлар ҳам Бобур мирзо, ҳам Хайдар мирзо жонларига бевосита ёки билвосита ора қирадилар.

Азиз-авлиёлар, пир-муршидларга «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» да ажратилган ўринга аҳамият берсак, Хайдар мирзо Бобур Подшоҳга кўра кўпроқ эътибор берган деса бўлади. Бирок Бобур мирзонинг фикрга доир: «Эътиқодия», «Қитоб ул-ҳаж», «Қитоб ус-салот», «Қитоб уз-закот» асарлари ва Хожа Убайдуллох Ахрорнинг «Волидия» асарини таржима қилганлигини инобатга олсак, бу тарозу паллалари тенглашади. Бобур мирзо ҳам, Мухаммад Хайдар ҳам қитобларини подшоҳлик тахтига чиққандан сўнг ёза бошлаганлар. Ушбу ёзувларнинг тарихий-адабий, маърифий аҳамиятини хар икки шох-адиблар яхши билишган. Хар икковлари ҳам ўз ёзаётган асарлари ҳаққонийлиги учун қаттиқ ҳаракат қилишган. Бобур мирзо ҳам, Хайдар мирзо ҳам озгина бўлсада, ёлгондан ҳазар қилишган, шубҳали фикр ва далилларни қелтиришдан сақланишган.

Шуниси ҳам борки, бирон-бир киши ва воқеа ҳақида қалам тебратилганда муаллиф қисматида даҳлдорлиги туфайли ҳақиқат тўла-тўқис юзага чиқмаслиги мумкин. Масалан, Қобулдаги исёнда Бобур Мухаммад Хайдарнинг отаси Мухаммад Хусайнни тўла айбдор деб билади ва у «руҳсат» олиб қетгач, Шайбоний ҳузурида Бобур ҳақида гийбат ва шикоятлар қилгани ҳақида «Бобурнома»да сўз боради. Мухаммад Хайдар эса фарзанд си-фатида отадан қамчилик изламайди ва уни оқлайдиган асослар қелтиришга ҳаракат қилади...

Подшоҳ Бобур «Вакоеъ» («Бобурнома»)ни туркий - эски ўзбек тилида ёзди. У туркий ҳонадон фарзанди бўлгани учун Алишер Навоий сингари шу тил ва шу адабиёт учун жон қуйдирди. Мирзо Хайдар кўрагон эса туркий оиладан чиққан бўлса-да, Қашмирда зиёлилар орасида форс тили ва адабиёти анъанаси ҳукмрон бўлгани учун «Тарихи Рашидий»ни форс-тожик тилида ёзди.

«Бобурнома» тарихий асардан кўра, эсдаликлар деб аташга муносиброк туйилса, «Тарихи Рашидий»да аксинча мемуар асарга нисбатан тарихийлик устунлик қилади.

Шунинг учун «Вакоеъ» («Бобурнома»)да асосан Бобур мирзо ўзи хакида ёзган бўлса, Мухаммад Хайдар мирзо ўзи билан боглик воқеаларни асарга камрок киритади. Шу маънода «Бобурнома» ижодкорида адиблик салохияти, «Тарихи Рашидий» муаллифида тарихчилик иқтидори устуворлик килади.

Буни аниқроқ тасаввур этадиган бўлсак, Подшоҳ Бобур шахси «Бобурнома»нинг асосий воқеаларида бошдан-оёқ иштирок этади. Мухаммад Хайдар мирзо хақидаги маълумотлар «Тарихи Рашидий»да айрим боблардагина берилади, холос.

«Бобурнома» - комусий асар. Ундаги маълумотларга асосланиб ижодкорини шоир, адиб, тарихчи, тилшунос, элшунос, набототшунос, зоолог, хуллас йигирмадан ортиқ касб-хунар эгаси деб айтиш мумкин. «Тарихи Рашидий» муаллифини ҳам биз тарихчи, географ, адиб, шоир, элшунос, диншунос, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос, хаттот, хунараманд дея оламыз.

Ушбу икки асардаги яна бир муштарак ҳолат: ҳар икки но-дир ёдгорликда тарихий шахслар сонларининг ҳаддан ташқари кўплигидир. «Тарихи Рашидий» бу масалада «Бобурнома»дан қолишмайди.

«Тарихи Рашидий»да темурийлар сулоласи, бобурийлар сулоласи, мўғул хонлари сулоласи, ўзбеклар сулоласининг тарихий манзараси китобхон кўз ўнгида бутун кенглиги ва кўплиги билан намоён бўлса, айтиш пайтда козок хонлари, сафавийлар сулоласи ҳамда қирғиз бийлари ҳам маълум маънода тарихчи назаридан четда қолмаган.

Соҳибқирон Амир Темур, Шохрух мирзо, Мирзо Улугбек, Лбусаид мирзо, Хусайн Бойқаро, Бобур Подшоҳ, Хумоюн мирзо, Комрон мирзо фаолиятлари, жанг-жадаллари тасвири бир ёқдан; Абулхайрхон, Шайбонийхон, Убайдуллохонлар иккинчи томондан ва учинчи томондан мўғул хонлари: Туглук Темурхон, Юнусхон, Султон Махмудхон, Султон Лхмадхон, Абобакр мирзо, Султон Саидхон, Абдурашидхон ва ният, тўртинчи томондан козок хонлари: Гирайхон, Қосимхон, Тохирхонлар, Бўйдошхон бешинчи томондан, сафавийлардан Шох Исмоил Сафавий, Шох Тахмоспир силсилалари асар бўйлаб ҳаракатдадирлар.

Мирзо Хайдар «Тарихи Рашидий»да мирзолар, хонлар, ўзбеклар ва козок ҳукмдорларига доир воқеаларни талқин қилар экан, буюқ инсоншунос сифатида (бу сифат Бобурга ҳам жуда хос эди) ҳар бир ҳукмдорнинг маънавий-ахлоқий олами ҳам очиқ бериш пайида бўлади.

Муаллиф-адиб бир неча хил ижтимоий сиймоларни китобхон кўз ўнгида тизади. Улуг мақсадли буюқ жаҳонгир ва лашқарбоши ҳукмдорлар: Амир Темур, Туглук Темурхон, Абу-саид мирзо; маърифатли ҳукмдорлар - Мирзо Улугбек, Хусайн Бойқаро, Юнусхон, Бобур мирзо, Убайдуллохон, Султон Саидхонларни бир томондан, разил-шафқатсиз, инсофсиз, мутақаббир, ёвуз хон, шох ва беклар: Абобакр мирзо, Мирзо Али Тоғай, Қучлук, Дўстмухаммадхон, Мухаммадиларни иккинчи томондан гавдалантиради.

Дарҳақиқат, Амир Темур буюқ жаҳонгир сифатида Хиндистондан Туркиягача лашқар тортиб улкан бир мамлакат соҳиби бўлганидек, Абусаид мирзо ҳам Шарқий Туркистондан Кавказ Қорабоғигача қўзилган ҳудудларни ўз қабтига олиб, Амир Темурнинг оёғи теккан ерларни яна бир мамлакат ҳолига қелтиришга тиришди. Мўғул хонларидан Туглук Темурхон ҳам Чингиз даврида Чигатойга мансуб кенг ҳудудларда ўз ҳокимиятини тиклаш учун Ўрта Осиёга босқинчилик ҳужумлари уюштириб турди ва бу мўғулларнинг салтанати соҳибидан Амир Темур, Шохрух ва Улугбек мирзолар даврида ҳам давлат ҳужжатлари бошида қалон хон номи турарди.

Чунинчи, Амир Темур фармонлари «Суюрготмишхон ёрлигидин Темур Қўрагон сўзум»

деб бошланади. Кейинги хукмдорлар ҳам ана шундай фармонлар ёздиришган; ўзларини хон исмидан кейин келтиришган. Бу нохуш анъанага Абусаид мирзогина чек қўйди. Мирзо Улугбек, Хусайн Бойкаро Мовароуннахр ва Хуросоннинг пойтахт шаҳарлари Самарканд ва Хиротни нафакат меъморий обидалар жихатидан, балки илм-фан, маданият ва санъат соҳасида ҳам жаҳонга кўз-кўз қиладиган даражага етказдилар. Бобур ва Убайдуллохон ҳам ўзлари буюк шоир, лашкарбоши бўлишлари билан бирга шаҳарсозлик ва илм-фан ривожига катта хисса қўшдилар, ўз саройларида адабий мухит яратдилар.

Мўгул хони Юнусхон тақдир тақозоси билан отаси Увайсхон вафотидан сўнг Самаркандга келди. Шохрух мирзо ўн уч яшар Юнусхонни буюк мутафаккир Шарафиддин Али Яздий тарбиясига топширди.

Ўсмир Юнусхоннинг улуг тарихчи хонадонига келиши нақадар қувончли ҳодиса бўлганлигини Мавлоно Шарафиддин Али Яздийнинг қуйидаги байтидан тасаввур этиш мумкин:

«Хитодан хон келди» деб айтган инсон,

Уйинг қуйгур, бундай дегин: «Жон келди, жон!».

Юнусхон йигирма беш ёшларида беш-олти йил Форсда -Шерозда бўлиб, мирзолар салтанатини кўрди. Нихоят, Абусаид мирзо уни Самаркандга чакиртириб шохона зиёфатлар берди ва Ўрта Осиё хукмдорларига расм бўлган давлат буйруқларида хон сўзига барҳам берилганини уқтирди: « Хозир сиз ўзингизнинг аввалги хонлик одатларингизни ҳатто ҳаёлингизга ҳам яқин келтирманг: « Яъни, энди шох фармонлари ўз сулоласи номи билан зийнатланади. Бундан буён орамизда фақат дўстлик ва ҳамжихатлик ҳукм суради» деди ва Юнусхонни Мўғулистонга жўнатди. Маърифатли Юнусхон мутафаккир сифатида Абусаид мирзо яхшилигини унутмади ва унинг фарзандларини қуёв қилиб, яхши дўстона қариндош-уруғчиликка асос солди.

Бу ҳақда Хайдар мирзо «Тарихи Рашидий»да шундай деб ёзади: «Юнусхоннинг олижаноб қалби маълум даражада хотиржам бўлгач, у Яратганнинг азалий иродасига амал қилиб, яъни «Қачон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан чиройлироқ қилиб алик олинглар ёки (ҳеч бўлмаса ўша иборани қайтаринглар)» деган ояти қарима мазмунидан қелиб чиқиб, «Султон Абусаид мирзо азалий адоватни янги дўстлик билан алмаштирди, биз эса шу дўстликни қариндошлик ришталари билан мустаҳкамлаймиз», деди. У Султон Абусаид мирзонинг уч ўғлига - Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо ва Умаршайх мирзога ўзининг уч қизи - ақлу ибода тенгсиз бўлган Меҳр Нигор хоним, Султон Нигор хоним ва Қутлук Нигор хонимни берди».

Тарихдан маълумки, Юнусхон то вафотига қадар ана шу муросасиз қуёвларининг ўзаро можаро ва урушларига барҳам берувчи ягона муросасоз шахс сифатида хизмат қилиб келди.

Айтиш керакки, мўгул хонларининг аксарияти Юнусхонга-ча ўттиз ёшлар атрофида ўлиб кетишган. У эса етмиш ёшдан ортиқ умр кечирди.

Бу ҳақда «Тарихи Рашидий»да шундай қайд этилади: « Юнусхоннинг муборақ ёши етмиш тўртга етган эди. Мўгул султонларидан ҳеч бири бу ёшга етмаган, уларнинг қўпчилиги ҳатто қирк ёшга етмай ўлиб кетишган. У Тошканддаги Шайх Хованд Тахурнинг табаррук мазори ёнига дафн этилган. У ерга машхур улугвор обида қурилган».

Маълумки, Юнусхон макбараси худди Мухаммад Хайдар мирзо ёзгандек, хозир Тошкентда, Шайхонтахурдаги Ислом Университети ховлисида асл холига келтирилиб сақланмокда.

Унинг ўгли Султон Махмудхон ҳам шоир бўлганлигини Бобур зикр этган. Набираси Султон Саидхон ҳам маърифатпарварлик, одамийлик ва инсофни кўзлайдиган, унга амал қиладиган киши эканлигини бир неча мисол билан асослайлик: Хисорда исёнчи мўғуллар сардорлари кўпайишиб Бобурни олиб ташлаб, сизни хон кўтарамиз, деб таклиф қилишганда Саидхон розилик бермайдди. «Бобур Подшоҳ мени ҳалокатдан қутқариб тахтга ўтказди», дейди. Саидхонни қамонда олиб, икки йиллик ярадорлик азобиға гирифтор қилган навқарни тутиб келтиришганида Султон Саидхон уни илик қутиб олиб, ягона тўнини унинг устиға ёпиб жўнатади.

Ана шундай, олийжаноб инсонлар қаторида феъл-хулқа буларнинг мутлақо тесқариси бўлган Қошғар ҳукмдори Або-бақр мирзо бор эди. Умаршайх мирзоға қарши Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзо ва Тошкентдан қайноғаси Султон Махмудхон лашқар қортганда, учинчи бўлиб, Лбобақр мирзо Қошғардан Ўш ва Ўзғандға ҳужум қилган эди. «Тарихи Рашидий»ни ўқиган қитобхонлар ёвуз типлар тарихан ўзлари аниқ шаклланган ҳолатда эканлигини уларнинг фаолиятидан қузата оладилар.

Абобақр мирзо подшоҳликка эришгунға қадар саҳоватли киши сифатида кўринади.

Аслида эса бу усул ўз атрофиға лашқар йиғиш учун тузук олдига сепилган қонлар эди, ҳолос.

Тахтға қикқач, у узук йиллар очоқатларча мол-дунё йиғади. Талончилик ва солиқ-олиқлар билан қаноатланмай эски қалъа-шаҳарларда маҳбусларни қуллардан баттар қийнаб қазиш ишларига сафарбар қилиб, қоп-қоп олтин-қумушлар йиғади. У ўзи гуноҳқор ҳисоблаган ёки қўнғлида бир оз шубҳа тугилган қишиларға нисбатан энг ёвуз қазо қораларини қўллайди: Андижон яқинидаги тоғларда яшовчи қакракларни «Улар менинг ҳаётимға суикасд қилмокчи» дея уч мингдан ортигини қатл эттиради (қакраклар қаердаю Қошғар қаерда!..). Қалтанатининг охириги йили ўз шохлигининг икки улуг устунни - Мир Вали ва Шохданани не қунларға солганини эшитган қитобхоннинг аъзойи бадани ларзаға тушади. Андижонға ҳужум қилиш арафасида сулҳ тузиш учун Султон Саидхон томонидан Саид Мухаммад мирзо ва Абобақр мирзо томонидан Мир Валилар учрашишади.

Сухбат тугағач, Саид Мухаммад мирзо Мир Валиға қилватда гапим бор, деб овлоқда бир-икки оғиз сўз айтади. Элчилар қайтғач, Абобақр мирзо элчилар ҳайъатидан воқеани суриштириб, қилиб олади ва Мир Валиға «Сенға Саид Мухаммад овлоқда нима деди?» деб суриштиради. У сидқидилдан: «Қақат сулҳ ҳақида сўз қорди» деса, ишонмайди. Бу ҳақдаги «Тарихи Рашидий» ҳикоясини келтирамиз:

«Абобақр мирзо: «Худди шу сўзларни у қўпчилик олдига ҳам айтган. Ёлғиз қолганда тагин уларни тақрорлашға ҳеч бир ҳожат йўқ эди», деб қўйди-ю, ортик ҳеч нима сўрамади. Шундан кейин у Мир Валидан ҳавфсирай бошлади. У, Мир Вали Саид Мухаммад билан овлоқдаги гапларни яширяпти, деб ўйлади: «Эҳтимол, у Саид Мухаммад билан иттифок тузиб, менинг ишимға ҳалал бермокчидир». У Мир Валини одамлари билан тутиб, оға-инилари билан бирғалиқда қазикка (эски қалъаларни қазишға) жўнатди. Улардан баъзиларини ахта қилдирди, азобларға гирифтор қилди... Мир Вали билан ишни битирғач, Абобақр мирзо Шохдана қўқалдошдан ҳавфсирай

бошлади. Шохдананинг хаёлига ҳам келмаган, нафакат унинг, хатто бошка бирор кишининг ҳам хаёлига келмайдиган ахмокона фикрлар билан у Шохданани камокка олди. Махкамада унинг соколини юлиб, ахта килишни буюр-ди. Яралари тузалгандан кейин махбуслар киладиган ишга жўнатди.

Худо денг, одамнинг бахти кайтмасин, Бахт кайтса, кўргилик ёғар хар ёндан. Казою кадарга чора бўлмас ҳеч, Окиллар ожиздир ёвуз фармондан».

Тарихда одатда ёвуз шахслар камдан-кам бу дунёда жазо топадилар. Абобакр мирзо шу дунёда ўз жазосини топган мудхиш нусхадир. Султон Саидхон лашкари келиб Кошгар, Янги Хисорни эгаллайди. Абобакр мирзо кочиби «Хўтанга кетди. Бирок Хўтан калъасида қолишга ҳам имкон топмай, Коронгутоғ томонга жўнади. Коронгутоққа етганда орқасидан мўғул лашкарлари келаётгани хақида хабар етди. Йўллар тор эди. Шунча юкни олиб юриш нафакат мушкул, балки иложсиз эди. У ҳамма нарсаларни тўплаб ёкиб юборди. Ишончли одамлардан эшитишимча, буларнинг ичида тўққиз юз ҳачирга юкланган кимхоб, парча, шойи кийим-кечаклар бўлиб, асосий қисми Оврупо, Византия ва Хитой безаклари туширилиб, зар билан тикилган экан. Кумуш, олтин гулдонларни, идишларни, турли қадама нақшли, кимматбаҳо тошлар билан нақшланган буюмларни, олтин кумлари тўлдирилган хуржунларни Коронгутоғ орқали оқиб ўтадиган Оккош дарёсига ташлаб юборди», деб ёзади муаллиф «Тарихи Рашидий»да.

Зулм-зўрлик билан йиғилган нарсаларнинг «ағаси»га насиб қилмагани қиссаси мана шу. Абобакр мирзо кочиби Тибатга борди ва нажот йўқлигига қўзи етиб, бола-чақаларини қолдириб, ўзи ортга қайтди. Йўлда Саид Муҳаммад мирзо юборган ўз мулозимларига дуч келди ва «Мени Султон Саидхон олдига тирик олиб боришлар» деб ялинди. Бирок унинг собиқ мулозимлари Абобакр мирзо уйқудалигида бошини қесиби, Султон Саидхонга олиб бордилар. Унга ўхшаган хонлар, беқларнинг қўп қилмишлари ушбу тарихий асарда ҳаққоний берилгандир: Булар - Дўстмуҳаммадхон, Муҳаммади, Мирзо Лили Тоғай сингарилар.

«Тарихи Рашидий»ни тарихий ва эсдаликлар асари десак, бу ёдгорликнинг моҳиятига анча юзаки ёндошган бўламиз. Бу асардан баҳраманд ўқувчи китобнинг теран фалсафий, буюқ ахлоқий-таълимий, нурафшон маърифий обида эканлигига чин юракдан тан беради ва муаллифнинг ардоқли қариндоши - Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби қомусий билимли мутафаккир бўлиб етишганини эътироф этади. Биз тарихий асарларни оддий ўқувчи учун сеvimли китоб бўлиб қолганини жуда қам эшитганмиз. Бирок бу китоб мутолаасига қиришган идрокли, зақоватли китобхон учун «Тарихи Рашидий» сеvimли асар бўлиб қолади, деб қомил ишонч билан айтаемиз.

Маълумки, Муслихиддин Саъдий Шерозий Шарқда ахлоқ отаси сифатида қонг таратган. Бунинг асосий боиси шоирнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларидир. Уларда қон хаётий, қон тарихий ҳикоятлар берилиб, эзгу ҳислатлар олқишланган, ёмон феъл-атворлар танқид қилинган. Биз, таржимонлар, «Тарихи Рашидий»ни тарихлар «Гулистон»и деб аташга журъат қилдик. Чунки тарихнинг бош ҳукми: қилмиш-қидирмишдир. Бировга қон қазиган қиши албатта ўзи унга тушади. Шу маънода «Тарихи Рашидий»да ушбу ҳақиқат исботи Муҳаммад Шайбонийхон (асли исми Шохибекхон) қилгиликлари ва қисмати орқали ўзининг яққол ифодасини топган: «Тарихи Рашидий»дан: «Шохибекхон Султон Маҳмудхон ва отам Муҳаммад Хусайн мирзонинг тириклик қадахини шаҳидлик шарбати билан тўлдириб, уни ичишга мажбур қилди. Байт:

Нечук шарбатки сен элга ичирдинг,

Ўзинг ҳам охири уни симирдинг,
деганларидек, Шоҳибекхоннинг ҳам умр паймонаси тўлиб, бахт ундан юз ўгирди. Омад
жоми - ағдарилди. Бошқаларга ичирган шарбатни ўзи ҳам бир кўтаришда сипкорди. Байт:
Эй кўзум нури, эшит сен, келди пандимни гали:

Тут кадах элга, келар тез сенга навбат ичгали.

Бунинг тафсилоти бундай: у хонларни ва отамни ўлдириб кўнглини хотиржам килгач,
куч-кудрат отини тўрт тарафга қараб камчилади, сиёсат ўқларини ҳар томон қараб отиб,
нима қилишни хоҳласа, шуни қилди...

Шоҳибекхон тасарруфидаги ерларнинг чегаралари Ирок заминига бориб туташганда,
ўзбеклар Хуросоннинг ўша чегара кентларига ҳужумлар уюштиришди.

Шоҳ Исмоил қимматбаҳо совға-саломлар ва мактуб билан Шоҳибекхонга киши юбориб,
хатда шундай сўзларни битган:

«Кўп замонлардан бери аҳдномаларга амал қилиниб, иккала тарафнинг кўнглига
қелишмовчилик чанг-губорлари кўнмаган эди, шу сабабдан орамизда гина-адоват излари
йўқ эди. Агар у тарафдан оталик қоидаси намоеъ бўлса, бу тарафдан фарзандлик
муносабатлари мустаҳкамлангусидир. Назм:

Муҳолифлик нихолин юлки, бергай гам-алам, эй инсон, армон».

Шоҳ Исмоил ана шундай сулҳ мактубини ёзиб юборди. Унинг элчиси Шоҳибекхон
даргоҳига етиб қелиб, элчилик расм-русумларини бажарганидан кейин,
совға-саломларини Шоҳибекхон назаридан ўтказди ва Шоҳ Исмоилнинг мактубини
узатди. Шоҳибекхон мактуб мазмунидан хабардор бўлди. У муроасага қорловчи мактубга
бундай номувофик жавобни ёзиб юборди: «Ҳар бир киши онасининг эмас, отасининг
хунари билан машғул бўлгани дуруст. Негаки Ўзун Ҳасан кизини (Султон Яъқуб
хамшираси) отанга берган кундан бошлаб у замон маликалари қаторидан чиққан.
Бизнинг замонимизда бир она худди мендек султондан бўлган султонни тугмаса эди, сен
она томондан салтанат даъвосини қилишинг мумкин эди. Ахир «Ўғил отанинг хунарини
қилсин, киз - онанинг» деган мақол бор-ку». Назм:

Мамлақату давлат ишин шоҳлар билар, эй Ҳофиз,
Фарёд этма, бир гўшада тек тур, сен бир гадосан...»

Шунга ўхшаш сўзлар билан мактубини тугатиб, элчига топширди. Бир таёқ, бир жанда,
бир қовок қачқул ҳадя қилиб юборди: «Агар сен отанг хунарини унутган бўлсанг, бу
ҳадялар орқали мен уни ёдинга соялпман». Назм: (Ҳофиз Шерозийдан):

Насихат тинглагил, жоно, тутарлар жону дилдан дўст,

Ақлли, бахтли ёшлар ҳурмат айлаб кекса донони.

(Ҳуршид таржимаси).

Агар оёгингни салтанат тахтига қўйишни истасанг, унда бо-шингни гаровга қўй.

Назм:

Яркирок қилични ўпган баходир, Салтанат қелинин қучишга қодир».

Шоҳибек Ирокдан қелган элчини жўнатиб, ўзи ҳазора устига қўшин тортди.

Элчи Шоҳ Исмоил қошига қелиб, мактуб ва ҳадяларни бергач, Шоҳ Исмоил мактуб
мазмуни билан танишди ва мана бундай мазмунда жавоб хати ёзди: «Агар ҳар бир ўғилга
отанинг хунари билан машғул бўлиш лозим бўлганида эди, унда ҳамма одамларга, улар
Одам алайхиссаломнинг авлодлари бўлганлиги боис пайгамбар бўлиш лозим бўларди.
Агар мерос сифатида фарзандга ўтиши зарур бўлганида эди, унда подшолик
Пешдодийлардан Қайнийларга ўтмаган бўларди. Подшоликни Чингиз қандай йўл билан
қўлга киритгану сен қандай қўлга киритгансан?

Назм:

Ўлган отанг билан мактанишни кўй,

Итдай суяк билан кувонишни кўй».

Шоҳибекхоннинг тухфасига жавобан унга чарх ва дук жўнатиб, мактубга шундай сўзларни кўшди: « Сен менга номангда нимани ёзган бўлсанг, мен ҳам сенга шуни айтаман:

Яркирок килични ўпган баходир,

Салтанат келинин кучишга кодир.

Энди мен сен билан кураш камарини белимга боғлаб, ҳеч бир ҳаялламай оёғимни жанг узангисига кўяман. Агар сен менга қарши чиқсанг, иккимизнинг бир-биримизга қилган даъволаримиз жанг майдонида ҳал бўлади. Мабодо майдонга чиқмасанг, унда мен юборган чархни йигириб ўтиравер». Тагин мана бу байтни кўшиб қўйди:

Қайтар дунёда қолар балога

Ташланса ҳар қим Оли Абога.

Бу мактуб қелган пайтда Шоҳибекхон бутун лашқарини тарқатиб юборган, ўзи эндиgina Марвга қелган эди.

У ҳар тарафга шошилиш равишда қалқон одамларни жўнатиб, лашқар йигишни буюрди.

Бирок лашқар йигилиб улгурмай, Шох Исмоил етиб қелди-да, Марв яқинида тўхтади.

Уч кун давомида иккала тараф ўртасида тўқнашувлар бўлиб турди. Бу орада

Шоҳибекхоннинг жангчилари йигилиб кела бошлашди. Шох Исмоил қўнган манзилидан бошқа жойга кўчди. Ўзбекларнинг сокчилари буни қўриб, душман қелганидан пушаймон бўлиб қайтиб кетишпти, деб ўйлади. Бу воқеани Шоҳибекхонга хабар қилишди. Улар шаҳардан пешин намози пайтида 916 (1510 йилнинг декабри) йилнинг рамазон ойи арафасида чиқишди. Шоҳибекхоннинг лашқарларидан йигирма минг киши тўпланган эди.

Амир Камбар, амир Рой сингари айрим маслаҳатчилар шундай кенгаш беришди: « Агар

биз бугун жангни қолдирсак, бизга Ўбайдуллоҳ султон билан Темур султонлар қелиб

қўшилишган бўларди, уларнинг ҳар бирида йигирма мингтадан лашқар бор, биздан

бор-йўғи бир фарсах масофа нарида. Душмanning ахволи ҳам маълум бўлиб қоларди:

улар қиндан ҳам қайтиб кетишдими ёки бизни қалқитмоқчи бўляптими? Агар душман

ростдан ҳам қочган бўлса, уни хоннинг ўзи қувиб юришига ҳожат йўқ, уларни Ўбайдуллоҳ

султон, Темур султон ва бошқа амирлар қувишса ҳам бўлаверади. Хон ҳазратлари

шошилмай, хотиржам, дам ола-ола тўғри Ироқкача борсалар бўлади. Агар у бу ердан

қайтиб кетаётган бўлса, унда халқ уни қувиб ҳайдайди, унинг Ироқда қилишга

қуч-қуввати бўлмаса ҳам қерак».

Шунда Шоҳибекхон: «У билан бўладиган уруш - иймон учун бўладиган қатта жангдир. Шу

билан бирга, бу жанг қатта ўлжа ҳам олиб қелади. Бу дунё учун ҳам, охираат учун ҳам

қойдали ва манфаатли бўлган ишга бошқа султонларни аралаштиришга ҳожат йўқ.

Мардона бўлмоқ лозим», деб жанг қилишга қотланди.

Ўнқир-чўнқир жойлардан ўтиб, текис ерга етишганда, қарашса, душман қетмаган экан.

Улар душман лашқари тахминан қирқ минг кишидан иборат бўлса қерак, деб тахмин

қилишди. Ўзбек жангчилари ҳали саф қотиб улгурмасларидан туркман лашқари улар

устига қашланди. Шоҳибекхоннинг лашқари ўзларидан анчагина қўп душман лашқарини

қўриб, оёқлари қалтираб, қўрққанларидан қочишга тушишди. Аммо лашқар сардорлари

охиригача, Шоҳибекхон ва барча лашқарбошилар ўлдирилгунларича мардона туриб

курашдилар. Ҳали тарихда ҳеч қачон қўшиндаги барча лашқарбошилар ўлдирилган

бундай жанг бўлмаган эди».

Ушбу жанг ўзгача якунланиши ҳам мумкин эди. Негаки тарихчи Мухаммадёр ибн Араб Катаганнинг «Мусаххир ал-билод» (Мамлакатларнинг эгалланиши) номли асарида айтилишича, Шох Исмоил биринчи тўқнашувдан кейин Шайбонийхонга сулх таклиф қилиб мактуб юборган. У «хатни ўқиб кўрди-ю, аммо ундаги гапларга илтифот назари билан карамади... шохнинг хат келтирган хабарчисини қамаб қўйишни буюрди» («Янги 1аср авлоди» нашр. 2009, 119-бет). Шу тариқа Шайбонийхон иккинчи марта тинчлик сулҳини рад этиб, катта хато қилди ва ўз ҳалокатига йўл очиб берди.

Шайбонийнинг Ўрта Осиё шаҳарларига қилган қонли юришлари ана шундай ўз ниятига етди. Тарих ўз ҳукмини чиқарди. Китобхон ҳам ушбу воқеадан ўзига керакли ҳулосаларни чиқариб олади. Булар китобхон идроки даражасига қўра бир нечта бўлиши мумкин:

Биринчиси: ҳолимнинг заволи аниқдир.

Иккинчиси: мағрурлик, ўзгани менсимасликнинг оқибати тубан ҳўрлик ва ҳалокатдир. Мактубда Шох Исмоил сулх истамоқда, жанг эмас. Шох Исмоилнинг одоб доирасида битилган мактубининг мазмунини билган китобхон, Шоҳибекхоннинг қўпол жавобидан ижирганади. Шох Исмоилнинг иккинчи мактуби гарчи душманга душманлик сўзлари билан жавоб берилган бўлса-да, китобхон унинг мантаний далилларига тан беради. Учинчидан, бировнинг устидан қулиш, ўзгани таҳқирлаш Аллоҳга ёқмайди. Ўша ҳолатга таҳқирланувчи эмас, таҳқирловчининг ўзи тушади.

Тўртинчидан, саломга алик ҳақидаги ҳадис поймол қилинган эди.

Биз бундай бадиият ва таъсирчанликка бой воқеа ва лавҳаларни «Тарихи Рашидий»да қўп маротаба учратамиз. Бадиий асарга ҳос бундай ифода назокати, воқеадан лўнда ахлокий-таълимий ҳулосалар чиқариш бошқа тарихий асарларда сийрак ёки тасодифан дуч келинади, ҳолос.

«Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий»да айрим фактларни айнан бир хил, айримларини бир озгина фарқлар билан такрорланганини қўрамыз. Чунончи, «Бобурнома»да Юнусхоннинг кенжа ўғли Султон Аҳмадхон ҳақида ёзиладики:

«Султон Маҳмудхондан кичиги Султон Аҳмадхон бўлиб, Олачахон исми билан машҳур. Олачахон деб аталишининг сабаби шундаки, айтишларича, калмоқ ва мўғул тилида қотилни «олачи» дейдилар. Калмоқларни бир неча марта босиб, қўплаб одамларини қиргани учун «Олачи» дейилавериш, истеъмолда Олача аталиб кетган».

«Тарихи Рашидий»дан айни ушбу маълумотларнинг тўлдирилган ҳолатини ўқиймиз: Султон Аҳмадхон «Бир неча марта калмоқларга қарши муваффақиятли ҳужумлар қилди, улардан қўпини ўлдирди. Икки марта Эсан Тойши билан жанг қилиб, ҳар иккаласида қолиб бўлди. Калмоқлар ундан ниятда қўрқишган ва уни Олачахон деб аташган. Бу - мўғул тилида «Қотил хон» деган маънони беради. Бу лақаб хонда умрбод қолган, одамлар уни Олачахон дейишган. Ҳозир мўғуллар уни Султон Аҳмадхон деб, бошқа қавмлар эса «Олачахон» дейишади. Мирхонд, Хондамир Хиравий ва бошқа тарихларда «Олачахон» деб ёзишган».

Бундай муштаракликни Қобулдаги исённи тайёрлаш, ўтқазиш ва бостирилиши ҳақидаги «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий»даги талқинлар юзасидан қўзатиш мумкинки, иккинчи асар бу исён жараёнига анча-мунча янгиликлар ҳам қиритади. Мухими, муаллиф гарчанд отаси бу ишда гуноҳқор бўлса-да, воқеанинг тўғрисида ёзади: Бобур Подшоҳ олийҳимматлилигига бўлган ҳурматини сездириб туради.

Айниқса, ушбу икки асар Хирот адабий-маданий муҳитини ёритишда бир-бирига жуда яқинлашиб кетади, дейиш мумкин. Афтидан, Мухаммад Хайдар мирзо «Вакоеъ» («Бобурнома»)дан яхши хабардор бўлган. Шунинг учун Хирот илм-адаб ҳамда дин

ахллари хусусидаги маълумотлари бир-бирини такрорламайди, балки тўлдириб, мукаммаллаштириб боради. Хайдар мирзо маданий-адабий мухит микёсини кенгрок камраб олганидек, диний-тасаввуфий арбоблар ҳаёти ва ижодига ҳам жуда катта ўрин ажратади. «Тарихи Рашидий»даги шоир, олим, рассом, хаттот ва фузалоларнинг исм-исм кўрсатилгани ва ҳар бири ҳақидаги маълумотларнинг аниқлиги, муҳимлиги кишини хайратга солади. Бу ўринда ушбу маълумотларнинг кўплиги, хилма-хиллиги, мукамаллиги жихатидан «Тарихи Рашидий» «Бобурнома» билан бемалол беллашади. «Бобурнома»да тилга олинган шоиру олимлар ҳақидаги маълумотлар бу асарда янгилиги билан эътиборимизни жалб этади. Хатто «Вакоеъ» («Бобурнома»)да Алишер Навоий ҳақида Бобур канчалик кенг тўхталган бўлмасин, Муҳаммад Хайдар мирзо маълумотлари уларни янада мукаммаллаштиради, аниқликлар киритади. Чунончи: «Тарихи Рашидий»да Алишер Навоий зикри: «Унинг таҳаллуси - Навоийдир. Унгача ҳам, ундан кейин ҳам туркий тилда ҳеч ким унчалик кўп шеър битган эмас. У шеър илмининг устаси, унинг туркийча шеърларининг шухрати Мулло Жомийнинг форсча шеърлари шухрати билан тенг. У форс тилида ҳам кўп шеърлар ёзган. Форсча шеърларини Фоний таҳаллуси билан битган. У Хожа Хофиз Шерозий девонига назира тарзида девон тузган. Хожа Хисрав Дехлавийдан кейин «Дарёи аброр» («Яхшилар дарёси») касидасига ҳеч ким Мир Алишер Навоийчалик жавоб ёзолмаган. Мана ундан бир байт:

Оташин лаълеки тожи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.

Мазмуни:

Шохлар тожидаги олов ранг лаъл тош,
Чўёдирки пиширар хом ҳаёлин бош.

Хазрат Махдум - инсониятнинг ифтихори Мавлоно Абдурахмон Жомий хаж сафаридан кайтганларида Алишер Навоий уларга мана бундай рубоий ёзиб жўнатган:

Инсоф бидех, эй фалаки минофом,

То з-ин ду кадом хубтар кард хиром:

Хуршеди жаҳонтоби ту аз матлаъи субҳ

Ё мохи жаҳонгарди ман аз жониби Шом?

Мазмуни:

Ўзинг айтакол, эй зангори кўк сан Бу иккидан қайси хушхиром экан? Сенинг жаҳонкезар тонгги куёшинг Ё элкезар ойим - кайтгучи Шомдан?

Унинг учта туркийча, битта форсча девони бор, у «Тазкират ул-авлиё»ни туркийча битган, «Хамса»ни туркийча назм килган. Булардан ташқари, унинг жуда кўп асарлари мавжуд, битта девондан ташқари барчаси туркий тилда ёзилган.

Унинг келиб чиқиши бахшиларга бориб такалади. Отасини «Кичкина бахши» дейишган, у саройда амалдор бўлган. Мир Алишер болаликдан Султон Хусайн мирзо билан дўстлашган. Султон Хусайн мирзо подшоҳ бўлгач, Алишер Навоий унинг хизматига келган, мирзо уни беҳад кадрлаб, гамхўрликлар кўрсатган, Мир Алишер эса халққа худди шундай гамхўрлик килган.

Шундай қилиб, ўша замонда халқнинг турли тоифалари ичи дан фозил, беназир инсонлар чиккани унинг саъй-ҳаракатлари туфайлидир. У амир сифатида шундай жидду жаҳд кўрсатдики, натижада катта бойлик тўпланди, дехқончиликдан ва бошқа тарафлардан тушган кунлик даромад ўн саккиз минг шохрухийни ташкил этган. Ўз амирлик мансабининг барча жихатларини - хизматкорларни, мулозимларни, хазинани,

сайисхонани, подшоҳлик иморатларини у Султон Хусайн мирзонинг ноиби амир Бобо Алига топширган. Бу ўша даврнинг энг буюк сипоҳларидан эди. Мир Алишер амалдорлик ишларини йиғиштириб қўйиб, бошқа амалдорлар ва мулозимлар билан бир каторда ўзини Султон Хусайн мирзо хизматига бағишлади. У ўзига ёрдам сўраб мурожаат қилган мухтожларга, олиму фозилларга қудрати етганча ҳомийлик қилди. Ўз мулкидан тушган барча даромадни эл-юрт фаровонлиги учун хайрия ишларига сарфлади. У хонақоҳлар, масжидлар, бошқа иморатлар қурдирдики, уларнинг қўпчилиги то ҳозирги кунгача Хуросонда сақланган. Эҳтимол, шунча қўп қурилишларни амалга ошириш бошқа бировнинг қўлидан келмаган бўларди. Ўша пайтда бирорта олиму фозил киши йўқ эдики, унга Мир Алишер ҳомийлик қилмаган бўлсин. У беҳад зукко ва заковатли киши эди. У бошқаларда ҳам худди шундай фазилатлар бўлишини хоҳлар, бунга эришиш кийин бўлар, шундан одамларда гинахонликлар содир бўларди. Унинг нозик мизожлиги ва тез ранжиб қолиш хусусиятидан бошқа камчилигини топишолмаган. Гарчи у фозил ва беҳад давлатманд киши бўлса-да, бутун қимматли ҳаётини нафсини тийиш ва хайрли ишлар билан ўтказди. Байт:

Теран денгизларнинг махсули гавҳар,

Инсонга кераги - бир яхши хунар.

Демак, Мир Алишернинг битта камчилиги - нозик мизожлигидан ўзгаси бутунлай фазилат эди».

Қўриняптики, озгина бизга маълум маълумотларни ҳисобга олмасак, муаллиф шоир ҳаёти ва ижодининг асосан янги-янги қирраларини кашф эта борган.

Биной билан Навоий зарофатлари баҳсида ҳам «Тарихи Рашидий» «Бобурнома»даги маълумотларни такрорламасдан факат янги-янги воқеаларга қитобхон диққат-эътиборини тортади. Хатто бизга ривоят тарзида - самарқандлик каландардан сотиб олинган байтнинг:

Қўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок.

Кипригим шабнам тўқулган сабзадин намнокрок,

муаллифи номаълум эди. Муҳаммад Хайдар мирзо буни аниқлайди. Байтнинг ижодкори Мавлоно Соҳиб Доро экан. Бу ва шу сингари қўпдан-қўп муҳим фактларга ушбу парчадаёқ назаримиз тушади.

Биз «Тарихи Рашидий» таржимасига қиришганимизда унга савол бизни қизиқтириб қўйди. Булар: Мўғулистон қаер? Мўғуллар қайси тилда гаплашишган? Уларнинг юз тузилишлари монголоидми?»

Асар таржимаси бизга шундай жавоблар берди.

XV-XVI асрдаги Мўғулистон деган жугрофий тушунчага Хуросон, Мовароуннахр, ҳозирги Қашқару Бадахшонгача, Хиндистон шимолидан бутун Олтой ўлкаси ҳудудлари қирган. Ҳозирги география билан собиқ Мўғулистонга (Монғолия эмас) дахлдор ерларни белгиласак: Шинжонг автоном райони ерлари, Қозогистоннинг катта қисми, бутун Олтой ўлкаси, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон ерлари эди. Бинобарин, муаллиф мўғул хонлари тарихи деб ҳисоблаган «Тарихи Рашидий» асари аслида биз туркийларнинг ҳам тарихимиз бўлиб ҳисобланади.

Мўғуллар саройда ва уйларида туркий тилда гаплашишган. Саройда тожик тили ҳам амал қилган. Биз мўғул деб атаган ва ўзларини мўғул ҳисоблаган Султон Маҳмудхон, унинг қизи Мўғулхоним (Ойиша Султон хоним), Султон Саидхонлар ва Муҳаммад Хайдар мирзо шеърлари худди Бобурникидай эски ўзбек тилида битилган.

Бу фикримизни «Тарихи Рашидий»дан олинган ушбу парча ҳам тасдиқлайди: «Амақимга

ва Рашид Султонга айтган сўзлари асосли бўлиши учун Султон Саидхон буларни туркийча айтди. Бу унинг табиатига хос хусусият эди».

Мухаммад Хайдар мирзо Мўғулистон хони Султон Саидхон хакида «Тарихи Рашидий»да ёзадики: «Насхтакори хатида чиройли ёзарди. Имлоси форсийда ҳам, туркийда ҳам, арабийда ҳам тўғри ва бекаму кўст эди. У туркийда чиройли килиб иншо тузишда беназир эди. Бунакаси кўплаб билимдонларнинг кўлидан келмасди. У ўйлаб ўтирмасдан шеър тузарди. Ўйинлар ва суҳбатлар пайтида олдидаги қандай девонни очишмасин, ўша шеърларнинг исталган вазни ва қофиясига мослаб, бадиха шеър тўкиб ташларди... Хон ўйинлар пайтида тўкиган бадихалардан айримларини мен эслаб қолганман. Қайси гулшаннинг юзингдек бир гули раъноси бор, Қайси гулнинг бир манингдек булбули шайдоси бор? Хур бирла жаннат ул-маъвони кўнглум найласун, Ёрнинг кўйида юз минг жаннат ул-маъвоси бор... Юзи узра қокилу зулфин паришон кўргали Эй Саид, ошуфта кўнглумнинг ажаб савдоси бор...

Бир кун мен хондан форсийда бадиха айтишини илтимос қилдим. Каттик сўрайверганимдан кейин хон Хожа Хасаннинг шу ерда турган девонини очишни буюрди. Очган эдим, бир газал чиқди. Матлаидаги биринчи мисра будир:

Эй зи сар то ба қадам жони қаси, (Эй сен, бошдан-оёқ бировга жонсан).

Ўйинда ҳозир бўлган одамлар ҳам бадихагўйлик қила бош-лашди. Хон шундай байт тўқиди:

Чанд гўйиқи: Бигў жони қаси?

Рост гўямқи, туи хони қасе.

(Неча дерсен: «Айт, қимнинг жонисан?»)

Рост сўзлай: «Ўзинг биров хонисан».

Мана шу синов байтидан ҳам у нечоғлик иқтидор эгаси бўлганлиги кўриниб турипти». Мўғуллар тили хусусидаги ушбу қарашларимиз «Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида Бобурийлар даври» тадқиқотини яратган олим Гофуржон Сатимовнинг ҳулосаларига муштарак бўлиб чиқди: «Бобур яшаган даврга келиб, - деб ёзади монография муаллифи, - чигатой улусида истикомат қилаётган мўғуллар ҳам туркийда сўзлашар ва маҳаллий аҳоли билан қоришиш натижасида улар ўзларининг асл тили ва маданиятини бутунлай унутиб юборган эди ва кўпинча уларнинг маҳаллий туркий қавмлардан фарқлаш қийин кечарди. Бобур гапирган ва ёзув ишларини олиб борган тил - чигатой туркий тили деб аталиб, чигатой улусининг барча ҳудудида шу тилда сўзлашар эди».

Энди мўғул ҳукмдорларининг юз тузилишлари хақидаги маълумотга мурожаат этайлик. «Тарихи Рашидий»да Хожа Ўбайдуллох Ахрорнинг Марғилонга Султон Аҳмад мирзо ва Умаршайх мирзони яраштиришга ташрифлари хақидаги маълумотларда мўғул хони Юнусхон хусусида бизга қарақли қизғилар бор:

«Юнусхон Эшонни қутиб олишга ёлғиз борди. Эшон яқинлашганда хон отдан тушдида, отини бир жойга боғлаб қўйиб, лаъл товоқдай юзини қора тупроққа қўйиб турди. Эшон ҳазратлари яқинлашиб қолганларида Эшоннинг хонни танийдиган муридларидан бири: «Мана шу Юнусхон бўлади» деди. Эшон ҳазратлари изтироб билан отдан тушиб, хоннинг бошини ердан қўтариб, уни дуо қилдилар.

Эшон ҳазратлари Марғилонга қелганда айтган эканлар: «Мен Юнусхонни мўғул деб эшитгандим ва мўғулларни соқолсиз, қилиқларини саҳройилардек тасаввур қилар эдим. Аммо хонни кўрганимда фикрим ўзгарди. У соқолли, ҳушмуомала, очик чехра қиши экан. Бундай назокатли ва зукко муомалали қиши қам топилади. Бундай қиши донишманд

Мирзо Улугбеккача ва ундан кейин ҳам бўлмаган».

«Тарихи Рашидий»да чигатой сўзи матндаги ўрнига кўра тўрт маънода қўлланади:

- 1) исм, Чингизнинг ўгли;
- 2) Чигатойдан таркалган мўгул хонлари;
- 3) чигатойлар - теурийлар;
- 4) чигатойлар - бобурийлар.

Биз ушбу асар таржимасини ният килганимизда максадимиз илмий матн яратиш эмас, балки оммабоп «Тарихи Рашидий»ни бунёд этиш бўлди. Токи ўзбек халки худди «Бобурнома»ни ўз тилида ўкиганидай мириксин, дедик. Чунки бу тарихий асарнинг адабий-маърифий киммати «Бобурнома»дан қолишмайди.

Япон олими Эйжи Мано Марказий Осиёнинг XV-XVI асрлардаги тарихини «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асосида яратиш мумкинлиги тажрибасини «Бобур ва унинг даври» номли фундаментал тадқиқотида исботлаб берди. Биз эса бу таржимамиз билан ушбу минтака аҳолисининг тилдош, дилдош ва маданиятдош халқлар эканлигини тасаввур эттириш учун, бу икки асар бир-бирининг давоми деғулик ҳулосага келтиришга қўмаклашдик, ҳолос.

«Тарихи Рашидий» XVIII асрдан бошлаб ҳозиргача дунёнинг 10 дан ортиқ тилларига таржима қилингандир. Жумладан, инглиз (бир неча мартаба), немис, француз, хитой, козок, турк, уйғур, рус, қирғиз ва бошқа тилларга ўғирилганини ҳисобга олсак, ўз тарихимиз ва маънавиятимизнинг мумтоз манбаи бўлган «Тарихи Рашидий» аллақачонлар ўзбек тилига таржима қилиниши лозим эди, дегимиз келади. Не бахтки, бу юмуш бизнинг зиммамизга тушди.

Мухаммад Хайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарини форсий тилда нашрга тайёрлаган, илмий-танқидий матн яратган, ўз тилларига таржима қилган ва илмий муомалага қиритган: туркийларнинг фозил фарзандлари - Мухаммад Содик Қошғарий, Мулло Мухаммад Ниёз Абдулғафур ўғли, инглиз олимлари Денисон Росс, Уильям Эрскин, Томас Арнольд, Америка олими Уилер Текстон, француз олими Рене Гроссе, Эрон олимлари Хусайн Размжў, Қози Аҳмад Татавий, ўзбек олимлари Ҳамидулла Ҳасанов, Бўрибой Аҳмедов, Асомиддин Ўринбоев, Азамат Зиё, Сабоҳат Азимжонова, Омонбек Жалилов, Гулом Қарим, Раъно Жалилова, Лариса Епифанова, козок олимлари Абдусаттор Дербесали, Ислоҳ Жеменей, Б. Қомаков, Байузак Қожабеқули Албани, уйғур олимлари Аюпжон Элиуп, Раҳматулла Жорий, Мухаммадтурди Мирзоаҳмад, Фарҳод Жолан, Мирсултон Усмонов, рус олимлари В.В.Бартольд, В.В.Веляминов-Зернов, Т.Султанов, озарбайжон олими Азиз Мираҳмедов, ҳинд олими Мухаммад Қосим Ҳиндушоҳларнинг арзанда хизматларини қайд этамиз.

«Тарихи Рашидий» яратилгандан бери ўтган давр мобайнида бу асардан қўплаб турли савиядаги қотиблар нусхалар қўчиришган, таржимонлар бир неча мартаба туркий тилга ўғирганлар. Ана шу жараёнда нусхалараро фарқлар тобора қўпая борган.

«Тарихи Рашидий»нинг нусхалараро фарқларининг гоят қўплиғи ўқувчини ҳавотирга солмаслиғи учун (бунга асос ҳам йўқ даражада) илмий-шарҳий аппаратга муурожаат этмадик. Бирок умидимиз борки, ҳар қандай талабчан тарихчи олим асар таржимасидаги аслиятга мувофиқликдан қоникади. Чунки биз фарқларга барҳам беришда ақл-идроқ ва воқеликка мосроқ келадиган ҳолатларни яратишга уриндик, муаллифга содик қотиблик учун ғайрат қилдик.

Муайян асарнинг ёзилиши ёки таржима қилинишига ҳақиқий ижрочи - муаллиф ва таржимондан ҳам ҳиссаси му-ҳимроқ бўлган - тавсия этувчи, буюртма берувчи қиши

сабабчи бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Маънавиятимиз фидойиси» деб алкаган Бобур жамоат фондининг раиси Зокиржон Машрабов агар бизнинг диққатимизни «Тарихи Рашидий»га тортиб «Бу иккинчи «Бобурнома»дир», дея бу асар таржимасига бизни жалб этиб, моддий ва маънавий мадад бермаганларида биз бу иш ижросига киришмаган бўлардик.

Биз бу хизматни зиммамизга олиб кўшимча манбалар излаётган пайтимизда (гарчи кўлимизда «Тарихи Рашидий»нинг Текстон тайёрлаган илмий нашри (Гарвард, 1996) ва ушбу асарнинг Асомиддин Ўринбоев, Р. П. Жалилова ва Л.М. Епифановалар 1996 йилда рус тилига ўгирган таржималари бўлса-да) Зокиржон Машрабов Бобур ва унинг топилмаган асарларини излаб Хитойга сафар килдилар ва бизга ҳам аскотган - «Тарихи Рашидий»нинг Мухаммад Ниёз Абдулгафур ўгли бажарган туркий таржимасини - Шинжонг халк нашриётида босилган (2007 йил) икки жилдли китобни олиб келдилар. Ва бизга шундай истак билдирдилар:

«Ушбу ўзбекча таржима «Тарихи Рашидий» таржималарининг энг мукаммали ва ўқимишлиси бўлса эди». Шунинг учун биз асарни илмий таржимадан кўра, бадиий таржима бўлиб шаклланиши учун кўпроқ ҳаракат килдик. Мукамаллик учун бир неча нусхалардан фойдаландик. Ўқимишлилик савиясини ўйлаб, шеърлар мазмунини бериш билан чекланмай, уларнинг шеърий таржимасини яратишга уриндик.

Амир Темур ва темурийлар, Бобур ва бобурийларнинггина эмас, балки ўзбек халқи фани, маданияти, адабиёти ва санъати намояндаларининг чет элларда хоклари колган вакиллари ва уларнинг маънавий меросларини излаб топиш ва ўрганишда буюк жонкуярлик кўрсатиб келаётган Зокиржон Машрабовнинг «Тарихи Рашидий»ни она тилида ўқишни бежиз орзу килмаганликларини биз асарни таржима қилиб бўлгандан сўнг теранроқ тасаввур этдик.

Бизга иш жараёнида, таҳририда илмий маслаҳатчи ва мададкор бўлган шарқшунос олим Гулом Каримнинг хизматларини қайд этамиз. Чунки бу олим қисман бўлса-да, «Тарихи Рашидий»нинг ўзбек тилидаги таржимасига замонамизда илк кўл урган мутахассисдир. Шунинг учун биз табаррукка Гулом Карим таржималарини матн таркибига киритдик. «Тарихи Рашидий»нинг муаллифдошликда рус тилига деярли тўла таржима қилган марҳум устод Асомиддин Ўринбоевнинг ҳам бизга намуна берганликларини уқтирамиз. Матн саҳихлиги ва воқеа-ҳодисалар талқинида серғаклик ва синчковликни биз кўпроқ ушбу русча таржимадан ўргандик, дегимиз келади. Таржиманинг матн таҳририда адиб Хайриддин Султонов, тарих фанлари доктори Абдумажид Мадраимов, филология фанлари доктори Ансориддин Иброҳимов ва шоир Абдулхамид Пардалар сидқидилдан имдод кўрсатдилар.

Шунинг учун биз ушбу «Тарихи Рашидий» асари таржимасининг сабабчиси - Зокиржон Машрабовга, таржима аниқлиги ва матн саҳихлигига кўз-қулоқ бўлган шарқшунос олимлар Абдумажид Мадраимов ва Гулом Каримга, адиб Хайриддин Султоновга, хиндшунос олим Ансориддин Иброҳимовга, шоир Абдулхамид Пардага беминнат мададлари учун миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Бу асардаги воқеалар кечган музофот-худудларнинг деярли бир қитъа доирасича кенглиги, асар тилида қадимий туркий, мўғул, хинд, уйғур, қалмоқ, помир, хитой, Қашмир, Тибет, араб, форсий сўз ва истилохларнинг жуда кўплиги ҳар қандай таржимонни қийнаши табиийдир. Чунки муайян бир сўз қайд этилган тилларда XVI асрда қандай

бўлса, ҳозир жуда ози ўз холида сакланган, бунинг устига араб алифбосидаги ёзувда бир сўзнинг ҳар хил ўкилиши хусусиятлари ишимизни кийинлаштирганидек, нусхалар орасидаги фарқлар шу жараёни янада мураккаблаштирди. Ана шундай кийинчиликлар олди-да таржимонларнинг холи не кечишини тарихчи олимларимиз аниқ тасаввур эта оладилар, деб ўйлаймиз.

Хадик ва шубҳа калкони калчанлик маҳкам тутмайлик, тарихчи олимларимиз мададига калчанлик суянмайлик, ушбу ишда талай нуксонларга йўл қўйганлигимизни таъкидлаймиз. Чунки асар ҳажми йирик, ўнлаб соҳаларга тегишли сўз ва истилоҳлар, ўнлаб тилларда сўзлашадиган ҳудудлар тарихи-га тегишли реалийлар талкинида ҳато қилмаслик ҳақида оғиз очиш имконсиздир. «Тарихи Рашидий»дай комусий асарни таржима қилиш журъатини бизга ўзбек адабиётидан Алишер Навоий «Ҳамса»сини нашрга тайёрлаганимиз ва Гёте асарларини таржима қилганимиз сингари тажрибаларимиз берди. Бирок журъатнинг ўзи ҳали муваффақият гарови бўла олмади. Ҳар бир фан ва соҳанинг ўзига ҳос сир-синоатлари бўладик, бошқа яқин соҳа қиши ҳам бундан беҳабар қилиши аниқдир.

Шунинг учун «Тарихи Рашидий»нинг маъкур таржимасида йўл қўйилган ҳар қандай нуксон ва қемтиқлар ҳақидаги мутахассислар фикр ва мулоҳазаларини биз бажону дил қутамиз ва эътиборлари ҳурмати учун олдиндан уларга ўз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

Ваҳоб РАҲМОНОВ, филология фанлари номзоди, доцент,
Янглиш ЭҒАМОВА, филология фанлари номзоди, доцент

Сайтимизни қузатиб борсангиз ушбу қитоб тўлиқ сайтга қўйилади... Қитобни харид қилмоқчи бўлганлар эса "Шарқ зиёқори" қитоб растларидан харид қилишлари мумкин. Қитоб нархи 34 000 сўм.